

*Мақсатым – тіл ұстартып,
өнер шайпақ...*
АБАЙ.

«Қазақ тілі мен
әдебиеті» және
«Ұлағат»
жауапкершілігі
шектеулі
серіктестігінің
ай сайын
шығатын
Республикалық
ғылыми-
педагогикалық,
әдістемелік
журналы

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ

1958 жылдың
наурыз айынан
бастап шығады

10-11/2020

**ҚАЗАН-
ҚАРАША**

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

*Құсиын Айтқалиев, Шәмши Беркімбаева,
Жангара Дәдебаев, Гүлтас Құрманбаева,
Мекемтас Мырзахметұлы, Қуандық Мәшіһүр Жүсіп,
Нұрша Оразахынова, Бақтияр Сманов, Жансейіт Түймебаев,
Рақымжан Тұрысбек, Нұргелді Уәлиұлы.*

ҚАЗАҚ ГРАММАТОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЖАЗУ ТЕОРИЯСЫ

Жер бетіне адам баласы аяқ басып, тіршілік етіп келе жатқанына 2, 8 млн. жылдың шамасы болып қалды. Барлық қасиетті хақ кітаптарда көрсетілгендей, Адамға алғаш әлемдегі барлық заттар атауы үйретілгені белгілі [1: 2, 32]. Ол атаулар ауызша үйретіліп, есте сақталды деп білеміз. Яғни, алғаш атаулардың дыбысталуы әуел бастан белгілі болды. Және атау дыбыстарымен қоса олардың мәні мен ұғымы да Адамға түсіндірілген болатын. Күнделікті тіршілік барысында түрлі іс-әрекеттерге байланысты кісінің танымы дамып, әр алуан атаулар пайда болады. Бір-бірімен алыстан қарым-қатынас алу қажеттілігі туу себепті хабарламаларын заттар, суреттер, таңбалар, түрлі белгілер арқылы жеткізе бастайды. Ол уақыт өте келе бүгінгі біз білетін әр түрлі сипаттағы жазудың пайда болуына ықпал еткен. Әлемнің түкпір-түкпіріне тараған адам баласының таралу аймағы, табиғи жағдайы, ауа райы секілді сыртқы факторлардың нақты себептеріне сәйкес, атауларды таңбалау, белгілеу де

МАЗМҰНЫ

М. ӘБЛҰЛЫ.	Шапқыншылық жылдар шындығы.....	3
	<i>Әдеби шолу</i>	
Қ.ҚАБДЕШОВА.	Жетісу халық ақындары жырларының көркемдік әлемі.....	18
	<i>Абай әлемі</i>	
Б. М. БАЙГАЛИЕВА.	Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, таңырқа!.....	28
	<i>Әдебиет пен тарих</i>	
З.Т.МУХАМЕДЬЯРОВА.	Сырым батыр шешендігі.....	35
	<i>Сауаттылық сыры</i>	
Б. Т. МУРЫНБАЕВА.	Ғабиден Мұстафиннің “Шығанақ” романындағы кейіпкерлер бейнесі.....	41
	<i>Жаңа әдіс – сапалы білім</i>	
Ә.НИЕТАЛИНА.	“Lesson Study” – сабақтың сапасын жақсарту тәсілі. Сабақты «Lesson Study» аясында зерттеу.....	51
	<i>Атаулы мектеп тынысы</i>	
Ә. ТЕГИС.	Қайырымдылық – ізгіліктің анық көрінісі.....	57
	<i>Ізденген жетер мұратқа</i>	
М. Ж. МЫРЗАТАЕВ.	Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы мен	
М. ӘБЛҰЛЫ.	исламдық түркі дәуіріндегі ақындардың арасындағы	
	рухани байланыс.....	60
А. ӘДІЛЖАН.	Қаламгер Зейнолла Сәнік – шағын эпикалық жанр шебері.....	68
	<i>Қазақ тілі: ортақ әдіс, озық тәжірибе</i>	
С.А. НАСИБҰЛЛИНА.	Ата-бабаның асыл арманы не?.....	75
Н. БЕКБҰЛАТОВА.	Дәрілік өсімдіктер.....	80
	<i>Қазақ әдебиеті: ортақ әдіс, озық тәжірибе</i>	
А.Н. ГИЗАТОВА.	Д. Исабеков “Әпке” драмасы. Бауырмалдық.....	87
Ж. Б. АБДИРОВА.	Ш. Айтматов “Алғашқы ұстаз” шығармасындағы негізгі кейіпкер – Алтынай.....	93
М. Н. НАКИПОВА.	Ақан трагедиясы.....	101
	<i>Тілдер байланысы</i>	
Г. ҚҰЛЕКЕНОВА.		
А. ТӨЛЕГЕНОВА.		
Г. АБДУЛЬДИНА.	Мәтінмен жұмыс.....	110
	<i>Сыныптан тыс шара</i>	
Б. Ж. ҚЫЛЫШБАЕВА.	Қазақ тілі пәні бойынша апталық шеңберіндегі интеллектуалды сайыс.....	118
	<i>Ізденген жетер мұратқа</i>	
А. ҮСЕЙҰЛЫ.	Тұрысбек Сәукетай шығармаларындағы лексикалық жаңа колданыстардың орын алуы.....	124
	<i>Кітапхана тынысы</i>	
Б. КОШАБАЕВА.	Онлайн режиміндегі кітапхана.....	136
А. Н. ТЛЕУОВА.	Кітапхана ісіндегі жаңашылдық.....	141

түрлі жолдармен жүзеге асқан.

Жер бетіндегі барлық адам баласына тән дүниені танудың жалпыға ортақ ұғымдары бар екені белгілі. Аспанның «аспан», жердің «жер», ананың «ана», баланың «бала», әкенің «әке» екендігі (мысалдар тізбегін тоқтаусыз жалғастыруға болады) – барлық адамзат үшін ортақ түсінік. Атаулардың ұғымы, әлемді жалпы тану адамзат баласына ортақ, тек уақыт өте келе оларды дыбыстау мен таңбалау жолы әр жерде әр түрлі болып қалыптасады. Яғни, сөйлеуіміз, жазуымыз әр түрлі болып өзгерген. Әрине, қазіргі таңда туыстас тілдермен қатар туыс емес тілдерде де ұқсас сөздер жиі кездесетіндігі ешкімді таң қалдырмайды. Себебі, бастау бір жерде жатыр. Ал, тілдердің туыстас, туыстас емес деп бөлінуі ұқсастықтардың азды-көптігіне, тарихи тұрғыдан көрші тұруларына қарай болғанымен, бұл тілдер тобының түбінде туыс болып шығатындығын терең зерделеу қажет деп пайымдаймыз. Мысалы, түркі тілдер тобына жататын қазақ тілі мен үндіеуропа тілдерінен тараған үнді (хинди) тіліндегі дос (dos)=□□□□□ (dost), дұшпан (dushman) =□□□□□□ (dushman) сөздері жазылу жолы бөлек болғанымен дыбысталуы мен ұғымы бір. Мұндай үдерістердің қалай жүзеге асқандығы, қанша уақытты меншіктегендігі жайлы тарих, тіл білімі сынды ғылым салаларында түрлі зерттеулер жүргізіліп, бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді, көріп келеді де. Себебі бұл сұрақтар әлі де нақты шешімін тапқан жоқ.

Сонымен, бүгінгі таңда әр елдің өзіне тән жеке тілі, көпшілігінің жеке жазуы бар. Әрқайсысы өз алдына бірегей. Сол секілді түркі тілдер тобына жататын

қазақ тілі де тамыры тереңде жатқан, ғасырлар бойы дамып жетілген ерекше сұлу тіл. Бұл мақалада біз жазудың ғылым саласы ретінде алғаш қалыптасуы мен оның қазақ жеріндегі негізін салушы ғалым жайлы сөз етпекпіз.

Ғалымдардың айтуы бойынша ең алғашқы жазу түрлері кемінде осыдан 5-6 мың жыл бұрын қалыптасты. Көне жазу түрлеріне гүл және бағалы тастар тілі, кюпу жазуы (Перуандық инктер пайдаланған) вампус жазуы (Солтүстік Америка үндістері пайдаланған), жіп жазулары, одан бері Майя, Ацтек, Симерия, Египет, Қытай жазуларын жатқызады.

Лингвист-ғалымдар жүздеген жылдар бойы жазуды зерттеп келе жатқанымен, оны жеке ғылым ретінде ұсынып, жазу туралы ғылымға грамматология деген атау берген поляк ғалымы Игнес Джей Гельб болды. Ол алғаш **1952 жылы кейіннен 1963 жылы қайта басылып шыққан «A study of writing» («Жазу жайлы зерттеу»)** деген кітабында былай деп жазады: «Бұл кітаптың мақсаты әлі жазылуы керек жазу туралы толық ғылымның негізін қалау. Бірнеше жыл бұрын жазу туралы Англияда жарияланған кітаптың атауы ретінде қолданылған «грамматология» терминінің ізін жартылай жалғай отырып, жаңа ғылымға біз «грамматология» атауын берсек болады. Меніңше бұл термин түсінбеушілікке алып келетін «графология» немесе («филологияға» қарама-қарсы қалыптасқан) «филография» терминіне қарағанда жақсы сай келетін сияқты. Басқалары «грамматология» сияқты нақты емес» [2: 23].

Грамматология жазудың типологиясын,

графикаларды, олардың талдауларын, жазу мен сөйлеудің қарым-қатынасын қарастырады. Бұл қатарға жазу тарихын да кіргізетін ғалымдар бар. Бұл терминді кейіннен француз философы Жак Деррида 1967 жылы жарық көрген «of Grammatology» («Грамматология жайлы») атты кітабында басқа қырынан танытты. Ол жазудың сөйлеудің қарапайым қайта тудыру формасы ғана емес, жазу арқылы берілген ойлардың білімнің табиғатына, жалпы сипатына зор әсер ететіндігін көрсеткісі келді.

Сонымен, кең және қысқа мағынасында да грамматология термині жазу туралы, яғни, жазуға қатысты зерттеулер жүйесін құрайтын ғылым. Бұл саламен айналысатын ғалымды грамматолог ғалым деп атасақ керек. Ал, қазақ грамматологиясының алғашқы грамматологы кім? Қазақта жазуға алғаш анықтама беріп, оның түрлерін көрсеткен, жазу мен сөйлеудің ара-жігін ажыратқан ғалым кім болды? Әрмен қарай мақала осы бағытта өрбімек.

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниядағы адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді» [3: 141]. Бұл жолдар қазақ тіл білімінің негізін салушы, түркітанушы, ақын, әдебиет зерттеуші ғалым, педагог, аудармашы публицист қоғам қайраткері Ақымет Байтұрсынұлына тиесілі. Тілді қарым-қатынас құралы ғана емес, адамды басқа жаратылыстардан ерекшелейтін, АДАМ ететін адамдық белгісінің ең мықтысы екендігін дәп

басып айтып өтті. Және де қазіргі таңда адам адамды қарумен емес, сөзімен жеңетінін түсініп, тілдің қару екеніне мән берген. Әрине сөздің артында білім тұрғандығы түсінікті. Тілдің қаншалықты маңызды екендігін көрсете отырып, жазудың маңыздылығының тіл маңызынан кем емес екенін жеткізіп отыр.

Ақымет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық әліпбиін алғаш жасап шығарған реформатор. Қазақ грамматикасы бойынша терминдер атауларын алғаш қазақи етіп жасап, ұсынушы. Қазақ балаларының сауатын ашуға арналған «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), ересектердің сауатын ашуға арналған «Әліпби» (1924), «Жаңа әліпби» (1926) атты оқулықтар мен тың еңбектердің авторы.

Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының негізін қалаушы ғалым. Бұлай деуімізге негіз бар. Алдын айтып өткеніміздей, грамматология жазудың не екендігін, яғни, анықтамасын, типологиясын, жазу мен сөйлеудің байланысын қарастырады. Ал, қазақ ғалымдарының ішінен жазу дегеніміз не, жазу мен сөйлеудің айырмашылығы қандай, тіпті жазу мен оқудың байланысы жайлы алғаш пікір білдірген, қазақ тіліне жазуы ыңғайлы болу үшін қазақ тілі заңдылықтарына сай келетін ұлттық әліпбиін жасаған қазақ ғалымы Ақымет Байтұрсынов болды. Сөзіміздің дәйектілігін Ақымет Байтұрсыновтың тұжырымдарын жіктей отырып, бірнеше жүйеге бөлу арқылы келтіргіміз келеді: жазу және сөйлеу; жазу және дыбыс; жазу және оқу; жазу типологиясы; жазу және емле; жазу және жазуда қолданатын белгілер.

Жазу және сөйлеу. «Біздің заманымыз – жазудың

заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [3: 141]. Бұл жерден ұғыну керек ақпаратты бөліп көрсетсек:

- 1). Жазу – заманның маңызды (байланыс) құралы;
- 2). Сөйлесудің екі түрі бар: жазумен сөйлесу және ауызбен сөйлесу;
- 3). Жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуге қарағанда маңыздырақ болып келеді;
- 4). Ауызбен сөйлесудің кемшілігі – алыстан ауызша сөйлесу мүмкін емес;
- 5). Жазумен сөйлесудің артықшылығы – алыс қашықтықтан сөйлесу мүмкіндігін береді;
- 6). Адамға сөйлей білу қажеттілік болып табылады;
- 7). Адам үшін жаза білу қажеттілігі сөйлей білу қажеттілігінен артық;
- 8). Адамның жүйелі, қисынды сөйлеуі маңызды және ол қандай маңызды болса, жазғанда да сөзді жүйелі, қисында етіп жазу өте маңызды;
- 9). Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жазудың өз жолдары бар және оны оқып, үйрену керек;
- 10). Азғанда сөздердің өз орындары болады, және ол орындар өзгеріп отырады және олардың біріне-бірі

қиындасуының, жалғасуының белгілі дағдылары бар. Жүйелі жазу үшін осыларды білу қажет.

Ғалымның сөзінен жазу мен сөйлеуге қатысты нақты он маңызды мағлұмат алдық. Оның әрқайсысын жеке-жеке талдап, тарқатып, олардың төңірегінде қаншама қомақты материалдар жинап, терең сөз қозғауға болады. Бұл аталған ақпаратты Ақымет Байтұрсыновтың грамматология саласына, оның ішінде жазу мен сөйлеудің байланысы деген бөліміне қосқан нақты 10 теориялық негіздемелері деп атағымыз келеді.

Жазу және дыбыс. «Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз» [3: 332]. Осы мақаланың кіріспе бөлімінде айтып өткендей, адам баласы атаулардың дыбысталуы мен ұғымын білді. Ал, дыбыстарды таңбалау жазу екен. Швед ғалымы Фердинанд де Соссюрдің алғаш **1916 жылы жарық көрген «Жалпы тіл білімі курсы» атты еңбегінде** былай деп жазады: «Тіл мен жазу екі бөлек таңбалар жүйесі; екіншісі біріншісін көрсетудің негіздік мақсатында өмір сүреді» [4: 23]. Осы жерде, яғни, жазудың дыбыстың таңбасы екендігін айту арқылы екі ғалымның пікірлері түйіседі. Дегенмен, әрмен қарай Ф. Де Соссюр тіл білімінің зерттеу нысаны сөздің жазу формасы мен ауызша сөйлеу формасы емес, тек ауызша сөйлеу формасының өзі нысанды құрайтынын айтып, жазудың рөлінің төмен екендігін көрсетеді. Ал, Ақымет Байтұрсынұлы әр елдің дыбыстарының өз таңбасы болатынын және таңба, яғни, жазу арқылы дыбысты танитынымызды

тілге тиек етіп, жазудың оң рөлін көрсетеді.

Әрмен қарай Ақымет Байтұрсынұлы жазу әріптердің суретін салу дей отырып, жазуға таңбадан кеңірек ұғым береді. Яғни, алдын жазу дыбыс таңбасы десе, енді дыбыс таңбасының орнына әріпті қойып, жазу сол әріптердің тізбегі деп жазу ұғымын кеңейте түседі. Және сол дыбыстарға арналған әріптер болатынын, оларды тани білу керектігін, таныған әріпті жаза білу керектігін әрі жазған әріпті дыбысымен айта білу керектігін нақты көрсетеді. Бұл өз кезегінде адамды сауатты және өркениетті етпек.

Демек, Ақымет Байтұрсынұлы жазу мен дыбысқа қатысты өзінің тұшымды тұжырымдарын қалдырған. Бұл тұжырымдар өз кезегінде, қазақ тіл ғылымының жазу туралы саласына негіз болуға әбден лайықты.

Жазу және оқу. Ғалым жазуды дыбыс таңбасы дәрежесінен әріптер тізбегі дәрежесіне көтерумен шектелмеді. **1928 жылы жазған «Қай әдіс жақсы» атты мақаласында** жазу сауаттылықтың негізі деп жазу ұғымының аясын одан әрі кеңейте түсетін тұжырым айтты.

«– Сауатты адам деп қандай адамды айтамыз?

– Оқи да, жаза да білетін адамды айтамыз.

– Оқи біліп, жаза білмейтін адам бола ма?

– Болады. Ескіше үйренгендердің көбі-ақ оқи біліп, жаза білмейтін.

– Ондай адамдарды толық сауатты деуге бола ма? – Болмайды. Ондайлар шала сауатты адамдар.

– Жаза біліп, оқи білмейтін адам бола ма

– Жоқ. Жаза білетіндер оқи да біледі. Олай болса, сауаттылық негізі оқу бола ма, жазу бола ма? – Әрине,

жазу болады» [5: 3-11].

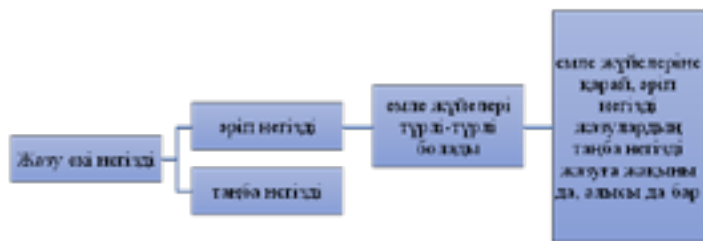
Ақымет Байтұрсынұлы осы сөздері арқылы жазудың қоғамдағы, адам өміріндегі маңызын нақты көрсетіп қойды. Қоғамда әрбір адамның сауатты болуы, яғни, жаза да оқи да алуы тиіс. Ғалым сауаттылыққа мұқтаждықты оқу емес жазу тудыратынын атап өтті. Ал, оқуды жаза білумен бірге үйреніп кететін қосалқы білім деп есептеді. Бұл жерден оқудың маңызы жоқ екен деп қате ұғынып қалмаған абзал. Тек жаза білудің орны оқи білуден жоғарырақ екенін түсіну қажет. Жазу жоқ кезде оқу болмаған. Бұл дегеніміз, жазу оқудан бұрын пайда болып, содан кейін оны оқу қажеттілігі туғандығы түсінікті.

Ғалым тұжырымдарынан байқайтынымыз, жазу ұғымының аясын бірте-бірте кеңейтіп келеді. Осылай ұғынсақ болады, немесе жазудың жан-жақты қызметі бар деп тұшынсақ та болады. Қалай дегенде де, мұнда мән беретін жәйт ғалымның жазуға түрлі аспектіден қарап, түрлі анықтамалар бергендігі. Жазудың маңыздылығын оқырман қауымға айтарлықтай жан-жақты ашып көрсете білгендігі. Және де жазудың оқумен де байланысының тығыз екендігін де нақты атап өтті.

Жазу түрлері. Ғалым **«Қай әдіс жақсы» атты мақаласында** ағылшын, америка, француз, қытай, итальян, түркі тілдерінің жазу жүйесін сөз етеді. Кей елдер жазу үшін әріп алса, кей елдер таңба алады. Әр тілден мысалдар келтіріп, дыбыстар мен әріптердің сәйкестігі әңгіме болады. Түркі тілдер тобына жататын тілдерден қазақ пен қырғыз тілін қарастырады.

Төмендегі суретте ғалымның бөлген жазу тобы

көрсетілген:

Сурет – 1 Жазу түрлері [5: 3-11].

Жазу және емле. Ақымет Байтұрсынұлы сол кездегі тілдерді қарастыра келе, сол күнгі қолданылып жүрген емлелерді төрт жүйеге бөледі: таңбаша жүйе, дағдыша (тарихша) жүйе, туысша жүйе, дыбысша жүйе. Алғашқысы таңба негізді жазумен негіздес тәртібі бір емле. Бұл жүйеге қытай тілін жатқызады. Дағдыша емле деп бұрыннан қалыпты түрде қолданылып келе жатқан емле. Бұл емлеге ағылшын тілін мысал етеді. Ал, туысша емлеге орыс тілін жатқызады. Бұл емле тек басына қарамай басқа түбірлес туыстас сөздердің де айтылуына қарайтын емле. Соңғысы сөз дыбыстарын қалай естісе солай жазу қолданатын емле. Бұл жүйеге итальян, неміс, қазақ тілдерін жатқызады.

Сөздің айтылуы мен жазылуы алыстаған сайын емленің тәртібі таңба негізді емлеге жақындайды екен. Әріп негізді емлелердің идеалды нұсқасы айтылу мен жазылуының бірдей болуы деп білеміз. Бұл ретте, соңғы көрсетілген емле жүйесін үйренгенге де, үйреткенге де, қолданысқа да ең ыңғайлы екендігі түсінікті. **«Растыққа жүгінсек, түріктің тұнық тілі, түзу емлесі – қазақта»** [6: 113].

«Мен ойлаймын, емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек» [6: 110]. Ғалымның сөзіне сай, емле тілдің барлық заңдылықтарын сақтап, жазғанда ыңғайлы болатындай, оны оқу және оқытуға қолайлы болатындай, тілдің ажарын беретіндей болғаны жөн. Жазу мен емле тақырыбын түрлі мысалдар беру арқылы талдап, талқылау үшін келесі мақаланың еншісіне қалдырамыз.

Жазу және жазуда қолданатын белгілер. Грамматология саласы жазудың өзінен бөлек жазу барысында қолданылатын белгілі бір мақсаты бар белгілерді де қарастырса керек. Әр елде ол белгілердің атауы бөлек. Ал, қазақ тілінде суреттеріне қарап әркім әрқалай атап жүрген болатын. Ғалым **1928 жылы жарық көрген «Тіл жұмсар» атты оқу құралында** жазуда қолданатын белгілерге ат қойды. Және онда ғалым белгілердің суреттеріне ғана қарап қоймай, олардың жұмсалатын орны мен қызметіне де мән берді.

Төменде жазуда қолданатын белгілер мен олардың қызметі ғалымның өз сөзінен берілді:

Тыныстық (.) – дауыстың тынатын жеріне қойылатын белгі.

Жапсарлық (,) – дауыс тынбай, тек сөз арасы көбірек ашыла айтылатын жерге қойылатын белгі. Сөз арасының олай ашылуы көбінесе сөйлемдер қосылған жапсарлық жерінде болады.

Қосарлық (=) – сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында, немесе біріне-бірі жедел екі сөз қатарынан айтылған

орында, не болмаса бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі.

Тастарлық (-) – жазбай тасталған сөздің орнына қойылатын белгі.

Дәлдеулік («») – бұлжытпай дәлдеп жазып көрсетерлік жерде қойылатын белгі»[3: 337].

Белгілер атаулары әрқайсысы жұмсалатын орны мен атқаратын қызметіне қарай мағыналары да сәтті қойылған. Бұдан ғалымның ойының ұтқырлығы мен шеберлігін тіл үшін дұрыс қолдана білгенін көреміз. Бұлай дейтініміз, бұл белгі атауларын тіл иелеріне қабылдау оңай болады. Себебі, өз тілінде берілген атаулар арқылы белгінің қолданылатын қызметін әрі орнын өзінің білімімен ассоциация жасау арқылы меңгеру жеңіл болмақ. Өкінішке орай бүгінгі таңда бұл белгі атаулары қазақ тілінің қолданысында жоқ. Біз орыс тілден аударылған нұсқаларын қолданамыз. Дегенмен де, бұл ғалымның жазуда қолданатын тыныс белгілеріне де қазақ ғалымдарының арасынан алғаш мән беріп, шешімін көрсеткендігі, тіл ғылымының бұл саласында да ерен еңбек еткендігінің дәлелі.

Қорыта келгенде айтарымыз, қазақ тіл ғылымында тілге қатысты мәселелердің ауқымды қатарын зерттеп, оның ішінде жазуға түрлі аспектіден қарап, мәнін аша білген біртуар ғалым, қазақ грамматологиясының негізін қалаушы лингвист – Ақымет Байтұрсынұлы. Бұл жерде мән беретін жағдай грамматология термині ең алғаш тек 1952 жылы ғана ұсынылды. Ал, Ақымет Байтұрсынұлы жазуға қатысты тұжырымдарын 1912-1928 жылдар аралығында жазып қалдырды. Жазуға жан-жақты сипаттама беріп, жазу мен

сөйлеудің, жазу мен дыбыстың, жазу мен оқудың баланыстарын нақты айқындап жазып, жазудағы емле жүйелерін бөліп, жазудың өзін топқа жіктеп, ізбасар шәкірттеріне грамматологияның теориялық негіздерін қалдырып кеткендігі үшін Ақымет атамыз қазақтан шыққан грамматологияның негізін қалаған алғашқы грамматолог ғалым деп атауға әбден лайық. Бұл мақалада ғалымның сөздерін, тұжырымдарын жіктеп көрсету арқылы оқырман қауым Ақымет Байтұрсынұлының жазу ғылымы саласында жасаған еңбектерінің ерен екендігіне ендігі жерде еш күмән келтірмейді деп сенеміз.

Қазақтың бірегей тұлғасы, көрнекті ғалым Ақымет Байтұрсынұлының еңбектері әлі тереңдей зерттеуді қажет етеді. Ғалымның жұмыстарын оқи отырып, осыдан тура бір ғасыр бұрын өмір сүрген атамыздың білімінің тереңдігі, ойының ұшқырлығы, тілге деген сүйіспеншілігі, тілдің табиғи заңдылықтарына деген беріктігі, ғылымға деген адалдығы, жан-жақты ізденімпаздығы, қазақ халқына деген шынайы жанашырлығы, еліне деген шексіз махаббаты, мінезінің өткірлігі, өзіне деген сенімділігі, «Тіл – құрал» арқылы (өзінің айтуы бойынша) қазақ тілін қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытқандығы ғалымның барлық құрмет пен атаққа лайықты екендігіне көзімізді жеткізеді. Ғалымның адалдық пен ізденімпаздықты, еңбекқорлықты талап ететін ғылым алаңындағы салған сара жолы, өмір жолы, аса құнды еңбектері біз секілді келесі замандық

із жалғаушы шәкірттеріне тілге қызмет ету жолында ерекше күш-қуат береді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. «Құран Кәрім», Бақара сүресі, 32 аят
2. A study of writing, I. J. Gelb revised edition, the University of Chicago Press, 1963 – 343 p.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ана тілі, 1991. - 448 бет.
4. Ferdinand de Saussure Course in General Linguistics, Philosophical library. - New York, copyright, 1959.
5. Қай әдіс жақсы? // Жаңа мектеп. – 1928. - № 4. – 3-11-б.
6. Қазақша сөз жазушыларға // Шора. – 1913. - №4. -110-113-б.
7. Jacques Derrida Of Grammatology translated by Gayatri Chakravorty Spivak, The John Hopkins university Press, corrected edition, 1997.
8. Байтұрсынұлы Ақымет, Тіл жұмсар (сөйлеу оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын I кітап. – Қызылорда: Қазақстан, 1928.

????????????????

С. ОСПАНҰЛЫ,
ф.ғ.к., профессор.

К. МЫРЗАҒАЛИВА,
ф.ғ.к. қауымдастырылған профессор,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДОМБЫРА БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Қазақтың музыкалық аспабы – домбыра біздің дәуірімізге дейін төрт мың жыл бұрын дүниеге келіпті. Бұл аспапты қазір қазақ жанына балайды.

Халық өлеңдеріндегі, елімізге белгілі атақты ақындар поэмаларындағы, жалпы қазақ поэзиясындағы домбыра бейнесі қандай?

Мақалада соның қыр-сыры ашылады.

Түйін сөздер:

домбыра, екі ішек,серік, музыка,күй, күйші, қоңыр.

Қазақ ақындарының домбыра, күй, күйші жайында жазған өлеңдері мен поэмалары, кітаптары аз емес. Ілияс Жансүгіровтің «Көбік шашқан», «Күй» (1929), «Күйші» (1935), Хамит Ерғалиевтің «Құрманғазы» (1958), «Күй дастан» (1970), Қалижан Бекқожиннің «Ақсақ құлан» поэмалары мен ұзақ дастандары, Қадыр Мырзалиевтің «Домбыра» (екі кітап, 1971 және 1974), «Саз сиқыры» (1982), Жүмекен Нәжімеденовтің «Күй

кітабы» (1967), «Кішкентай», Орысбай Әбділдаұлының «Сөз бен Саз» (2001) кітаптары соның айғағы. Газет-журналдарда жарық көрген «Домбыра» деп аталатын өлеңдер қаншама?!

Домбыра біздің дәуірімізге дейін 4 мың жыл бұрын жасалыпты. Оған Алматы облысы, Жамбыл ауданының Майтөбе жайлауынан табылған тасқа қашалып салынған домбыра суреті куә. Содан бері қаншама жылдар өтті. Домбыра қазақтың ең сүйікті жан серігіне айналып, халыққа қызмет етіп келеді.

Қазақтың қара өлеңдерінде домбыра екі ішекті қу қарағай, тоғыз пернелі, мойны ырғай, құлағын оң бұрамаса әнге де, күйге де келмейді, жонылған тиегі талдан, жұқа қақпағы қарағайдан жасалған, іші қуыс, сырты тақтай, күй тесігіне шығатыны (кітапта «тесігі» делінген, қазақ бұл анайылау сөзден қашып, «ойығы» дейді- С.О.) айтылады.

Бейнесін, бөлшектерін ғана айтып қоймай, оның атқаратын қызметі мен қандай түрлері бар да әдемі көрініс табады; домбыраға атқан оқ дарымайды, кісенің де, қақпаның да түк қыла алмайды, көңілдің тазартқышы, өмірсерік, басына үкі тағылған, оның бүктемелі түрі де, күй домбыра да кездеседі. Халық әндерінде домбыраның мойынын аққуға, үнін қазға теңеуі де жиі ұшырасады. [1, 158 б.] Домбыра өте қарапайым. Өйткені қазақ бұл аспапты өзінің көшпелі тұрмысына лайықтап ат үстінде де, түйе қомында да алып жүруге, оңқай да, солақай да тартуға қолайлы етіп жасаған.

«Қазақ халқының 1000 әні» кітабының алғысөзінде А.В. Затаевич: «Сырт көзге сұрықсыздау көрінетін

домбыра шебер орындаушының қолына тигенде өз шамасынан әлде қайда асып түсіп, құлпырып шыға келетініне қайран қаласыз,- деп жазады.-Ол бірде әндетіп не үрмелі аспап үн шығарғандай есіле егіліп, біресе дыбыстар аспанға шоқ шашқандай көздің жауын алып, яки болмаса жалт-жұлт еткен үн шапшандығымен есіңді алады.!!»

Халық ақындары өлеңдерінде домбыраның түсіне де мән беріледі.

«Ақ домбырам түсімде мазамды алды» Кенен Әзірбаев [2,60 б.]

«Қолына сары домбыра алған сырлап» Бақтыбай ақын [3,62 б.]

«Домбырасы Толғанжан қызыл екен...» Түбек Байқошқарұлы [3, 42-44 бб.]

Илияс Жансүгіров:

Домбыра сенде мін бар ма?

Мінсіз болсаң тіл бар ма?

Тіл жоқ деуге бола ма,

Тілден артық үн барда!

Домбыраның күші мол

Көмейінде үн барда! [4,419 б.] – дейді.

Өте әдемі тауып айтылған домбыра бейнесі – осы!

Мәселе қай заттың да, кімнің де, ненің де осы түр түсінде, ұзын-қысқалығында, формасында емес, іс-қимылында, пиғылында, атқаратын қызметінде. Домбыраның құдірет-күші – қоңыр үнінде!

Күй күшті, тауды-тасты бұзатұғын,

Орнына өз өрнегін сызатұғын.

Талқандап жас кереңді үн оятып,

Дүкені дүниенің қызатұғын.

*Күй күшті, істі, еңбекті сүйдіретін,
Тамырын тас емшекті идіретін.
Жарлының тілек күйі, жүрек күйі
Өмірді білдіретін, күлдіретін,-
дейді тағы да арқалы ақын.*

І.Жансүгіровтің «Күй» поэмасында домбыра үні:

*Шаңқылдап бірде аспанда тау қыраны,
Күрпілдеп бірде бие саудырады.
Майдалап бірде қоңыр самал соғып,
Бұрқ-сарқ бірде нөсер жаудырады.*

Домбыраға жан бітіріп сөйлетеді. Қиялына ерік беріп оның үнін бірде тау қыраны етіп аспанға ұшырады, бірде ақ нөсер етіп жаудырады. Нанымды, шынайы суреттер. Есіңізге «Нар идірген» күйі түседі. Домбыра үнінің нардың да тас емшегін жібітуі күдіретті тылсым күш қой! Аңыз түбі шындық. Музыканың ырғағын түсіну адамдарға ғана тән емес екен. 2011 жылы зерттеушілерт Қар деген аппақ тотықұс музыканың ырғағына қарай билей алатынын дәлелдеді. «Сол сияқты жануарлардың қатысуымен түсірілген 1000-ға тарта бейнероликтерді сараптау барысында тағы 14 тотықұстың және бір пілдің музыка ырғағын айра алатыны белгілі болды. Сынаққа қатыстырылған шимпанзе, мысық, иттердің бірде-біреуі ырғаққа ілесе алмапты» [14.03. 2013-Б.22].

Халық әні:

«Кел, екеуміз, домбыра, қосылайық...» [5,82 б.]

Естай Беркімбауұлы:

*«Ертістің арғы жағы – Арқанаты,
Әншінің домбырасы – қолқанаты...» [5,192 б.]*

Кенен Әзірбаев:

*«Домбыра, қайда барсам тастамаймын,
Ән менен сенсіз өлең бастамаймын...» [5, 233 б.]*

Жүсіп Қыдыров:

*«Батыр менен ақынның жан серігі
Жырлағаның сәулелі таң шеруі...» [6, 21 б.]*

Орысбай Әбділдаұлы:

*«Жан тоғайтар азығым,
Сезім, күйім, серігім...» [7,36 б.]*

Қазақ домбырасыз ән айтпаған. Домбыра – сүйемелдеушісі, қолғанаты, «үніне өрнек қосып» (Кенен) әуенін әрлеуші: Домбыра мен әнші қосылмай әннің сәні келмейді.

Сондықтан да Молдабай ақын ақ жібегі болмаса, үйдің, шым ордасы болмаса, шидің, егескен жауын мұқатпай ердің, қара жерден қар кетпей, көкорай шалғын, жер кеппей жердің, үйрек ұшып, қаз қонбай, көлдің, қызыл-жасыл киінбей қыздың, бозбала жиылмай жырдың сәні келмейтінін түйдектете жырлай келіп:

«Молдабайдың әні еді, домбыраның сәні еді», – десе,

Ханенхан Талғаров:

*Домбырасыз сән қайда,
Домбырасыз ән қайда?! – дейді [5,487 б.]*

«Домбыра – қазақтың жаны» дейді халық.

Тұманбай Молдағалиев өлеңін оқыық:

Домбыра гана біліпті,

*Қазақтың барлық қайғысын.
Кімің бар одан сүйікті,
Шаппай бер оның бәйгесін.*

*Қайтпаған шерін батырдың,
Домбыра ғана қайтарды.
Айтпаған жырын ақынның
Домбыра ғана айта алды.*

*Атадан қалған сол мұра,
Ұрпаққа бізді жалғай ма.
Әркімнің жаны домбыра,
Тек тарта білер қол қайда? [8,238 б.]*

Домбыраның тілін түсініп, үніне ұйыса, иә, кім-кімнің де жаны домбыра. Қазір домбыраны жанындай сүйетін басқа ұлт өкілдерінің қатары да жыл сайын өсіп келеді. Солардың бірі – домбыра тартып, ән салып, талай ақындар айтысының көркі болған ақын Надежда Лушникова.

Домбыра іштегі шер-шемен болып қатқан мұң-зарды, қайғынды жібітіп, бөліседі. Жаныңды қуаттандырады., шуақтандырады.

Мұқағали Мақатаев:

*Өсірген өнерімді қызыр бабам,
Үніңнен айналайын бұзылмаған!
Киелі пернеңе бір қол соқпасам,
Шектерің жетімсіреп ызыңдаған.
Домбырам, досым менің күй аңсаған,
Өзімді, өмірімді қиям саған.
Шағымда шабыттанған, қиялданған,*

*Шанағың бар шаттығын құяр маған.
[9,51 б.]*

Домбыра – шешен де, көсем, оң жолға бастап ақыл айтар абыз.

Орысбай Әбділдаұлы:

*Шешендігің бір төбе,
Көсемдігің бір төбе.
Өртейсің-ау өн бойды,
Өрт қойғандай білтеге.*

*Абыздығың анық-ты,
Нағыздығың анық-ты.
Күмбірлеген шанағың,
Ғасыр үнін танытты.*

*Сыршылдығың ежелден,
Жыршылдығың ежелден.
Жібітпесең жанымды,
Жан-жағымды сезер ме ем?! [10, 36 б.]*

Байбота Серікбаев:

*Домбырам менің,
Домбырам менің,
Шежіре бар-ау сенде де нәзік.
Ақан мен Мәди
Мөлдір әндерің
Кетіпті тоғыз пернеңе жазып.
Жебедің көпті қиындықтарда,
Көгінде жұрттың қалқытып күйді.*

[11,23 б.]

Жебеуші, мейірімді.

Махаббат жыршысы:

*«Бұл домбыра тартып сырды жүректен,
Талай гасыр махаббатты жыр еткен!!»*

Илияс Есенберлин [11,87-88 бб.].

Ақұштап Бақтыкереева тарихтың том-том кітапқа жүк болар тарихын бабаларымыз қос ішек пен он пернеге сыйдырғанын жыр етсе[12.23 б.]

Ақұштап Бақтыкереева тарихтың том-том кітапқа жүк болар тарихын бабаларымыз қос ішек пен он пернеге сыйдырғанын жыр етсе[12.23 б.]

Төлеген Қажыбаев өлеңін жазған Алтынбек Қоразбаевтың халыққа кең тараған **«Азугай, домбырасында»** домбыраның шанағы күй төккенде Әсем әуен дала кезіп, сезім сел болады, шанағынан аққу ұшып, қаздар қалқып шығады, тұлпарлар тұяғының үні естіледі.[107 б.]

Шәмшібай Сариевтің «Домбыра туралы балладасында (Әнін шығарған Кеңес Дүйсекеев) *«Домбыра – қазақтың жүрегінің дүрсілі, бабамыздың, анамыздың жүрегі сонда! Домбыра – Қазақтың жүрегінен жаралған, халықтың арман-мұңын бүгінгі – Ұрпақтарына жеткізуші [5,468 б.]»*

Шәмшібай Сариевтің «Домбыра туралы балладасында»

(Әнін шығарған Кеңес Дүйсекеев) *Домбыра – қазақтың жүрегінің дүрсілі, бабамыздың, анамыздың жүрегі сонда! Домбыра – Қазақтың жүрегінен жаралған, халықтың арман-мұңын бүгінгі – Ұрпақтарына жеткізуші [5,468 б.]*

Ақын Ұмтыл Зарыққан *«Домбыра, сазың-саумал,*

үнің балдай», – деп қос ішектің бірін аққуға, бірін қазға теңесе, Әділғазы Қайырбеков «Домбырасы» намысыңды қайрайды, жігеріңді жаниды, бұлтсыз күнгі найзағай боп жарқылдап, рухыңды көтереді[14].

Домбыра – ұлттық рухымыз!

Домбыра – қазақтың бағы:

Бақыт жайлы толғам көп,

Менің бағым – домбыра.

Майсаң дап күй шертпесе

неге керек қол мына!

Күрек ұстай білмесем, –

Қайғырмас ем,

ал, бірақ домбыра ұстай білмесем,

Күйдің мәнін, сүйсінбесем, әр ұғынып,

Өлер едім, жүрегім

Қасіреттен жаралып! [15,258 б.]

Жұмекен – домбыра, күй, күйші жайында ең көп жазған қаламгер.

Домбыра – емші:

Ақын **«Шүкіровтің домбырасы мен өзі туралы» деп аталатын өлеңінде** (Баллада деуге де болады– С.О.) ақын Зейнолла Шүкіровтің ауруханадағы қал-жағдайын суреттейді.

Дәрігерлер Зейноллаға уыс-уыс дәрі береді. Алайда олары ем болмайды. Дәрігерлер ақынның қасында тұрған домбыраны көріп, -тартшы, – дейді, тартады. «Абылай» мен «Балқаймақты» тыңдап алып, қақпағын сипап көріп – Домбыра – сау, сондықтан емханаға жатпайды», – деп, дәрігер домбырасын алып кетеді. Домбырасыз қалған жыршы батылдығынан да

айрылады. Айнала мұңкіген дәрі исі. Сол түні ол домбырасыз жалғыз жатады. Ертесіне ауруы күшейіп, сандырақтап, әлде кіммен айтысып, аласұрады. Қасында жатқан бір шал «домбырасын беріңдер, сонда ғана тыншиды», – дейді.

Романтикалық сарында жазылған өлең астар-түйіні-өмір бойы жолсерік еткен, мұндасы да, сырласы да болған домбырадан ажырау – ақын үшін азап, одан ұзаса ауырады.

Ақын, күйші жанының емі – домбыра![15, 124-127 бб.]

Жүмекен кәсіпқой дәулескер күйші, күй тілін түсінетін қазақта бір ақын болса, ол – Жүмекен! Домбыраның қоңыр үнінде бір құдірет барын білген соң айтып отыр.

Ұлы Абай:

«Ішек бойлап он саусағың жорғаласа,

Бейіштің үні шығар қоңыр салқын»,–

деп бекер айтпаған. Қоңыр үн адам ағзасына әсер етіп, жанын жадыратып, ләззатқа бөлейтіні қазір дәлелденгені анық.

Қоңыр-бояу, байсалды, асықпай-аптықпай әр дыбысты әрлеп, әспеттеп сұлулығын сақтап жеткізу. Сонда жанға жайлы, жүрекке қонымды, көңіл-қошынды келтіреді. Қазір бұл қоңыр үнді бүкіл әлем мойындап, соған көшуді ойластыруда.

Домбыра кешегі хан Абылайдың, Махамбеттің, Кенесарының інісі Наурызбайдың тағы басқалардың дем берушісі, ұраншысы!

Фариза Оңғарсынова Қаршыға Ахмедияровқа арнаған *«Домбыра» деген өлеңінде* күй үні тебіреніп,

төгілгенде, көз алдыға Сарбаздарын самсатып, ақ найзасын озбырлыққа сұққалы келе жатқан Сырым Датов елестейтін, домбыра Тәттімбет боп сұңқылдағанда еңсең көтеріліп, күйшіні Күй Құдайы Құрманғазының өзі ме деп те қалатынын айта келіп өлеңін:

Домбыра! Өмір шерін шаш мәңгіге,

Қазақты өлім-жұттан арашалап! – деп түйіндейді.

[Домбыра // Қазақ әдебиеті, 24.03.206.].

Домбыра – қазақ халқының жанашыры, ажалдан да арашалап алып қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Қара өлең.-Алматы: Жазушы, 1989.
- 2.Әзірбаев К. Шығармалар. А.
3. Байқошқарұлы Т. Бес ғасыр жырлайды 2 т. Жазушы, 1991.
- 4.Естен Ш. Саз әлеміндегі сансыз қызықтар // № 46. 14.03.2013.
5. Ауыл кеші көңілді. Алматы : Қайнар 1986.
6. Қыдыров Ж. Гүл атқан шақ.- Алматы: «Жалын» баспасы, 1979.
7. Әбділдаұлы О. Шапғат «Жеті жарғы», 1998.-30 б.
- 8.Молдағалиев Т. Домбыра. Қазақ Совет поэзиясының антологиясы.
Бірінші том.-Алматы: «Жазушы», 1971.
9. Мақатаев М.. «Дариға, домбырамды берші маған», Өмір-өзен.-Алматы: «Жазушы», 1970.
10. Әбділдаұлы О. Шапағат.-Алматы: «Жеті жарғы»

1998.

11.Серікбаев Б. Жұлдызым жоғары. – Алматы: «Жалын» 1981.

12.Бақтыгереева А. Домбыра. Жайық қызы. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1980.

13. Зарыққан Ұ. Домбыра // Қазақ әдебиеті 20.10. 2016.

14. Қайырбеков Ә. // Қазақ әдебиеті 15. 01. 2010.

15.Нәжімеденов Ж. Менің топырағым.- Алматы: «Жазушы», 1985.

16. Оңғарсынова Ф. // Қазақ әдебиеті 24. 03. 2006.

Абай әлемі

К.АБЫЛКАСЫМОВА,
Құрлық әскерлері
әскери институты
Мемлекеттік тіл кафедрасының
доценті.

АБАЙДЫҢ ҰСТАЗДЫҚ СӨЗДЕРІ

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың өмірі мен шығармашылық жолын ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, адами, ақындық тұлғасын көркем әдебиетте сомдап жасаған М.Әуезов ұлы ақынның халықтың, қоғамның ертеңгі болашағы жастар деп, оларды оқыту, тәрбиелеу мәселесіне жан-жақты тоқталғандығын алғаш зерттеп көрсетті. Жазушы, ғалым Абайдың халқын адамгершілікке, ізгілікке, оқу-білімге үндеу, еңбекке, қанағатшылдыққа, рақымды болуға, бірлікке шақыру сынды өзекті тақырыптарды шығармаларында қоғамдық - тарихи жағдайларға байланыстыра отырып, жаңа поэтикалық шеберлікпен, психологиялық, философиялық тереңдікпен жырлағандығын айқындап тың тұжырымдарын ұсынды. Абай дүниетанымына тоқтала келе, академик М.О.Әуезовтің: *«Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық көзқарастың көзі адамгершілік мәселесіне тіреледі»* (1,27), – дегені де осы ойымызды растайды. Данышпан ақын өлеңдері мен қарасөздерінде жастардың назарын өмірдің мәні, болмыстың үш тірегі болып табылатын - еңбек, өнер, ғылымға аударады. Ақынның өлең өрнектері әрбір жас азаматты болашағына жауапты түрде қарап, алдына нақты мақсат қоя біліп, соған жетуде табандылық

көрсетіп жігерлі болуға, еңбектену білуге, қоғамдағы өз орнын табуға шақырады:

*Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан!*

Ақын білім арудың сан алуан әдістерін де көрсеткен, білімді, өнерлі болуда қиындықтан қорықпай, оны жеңе білуге шаршамай талаптанудың, оқуға зейін қойып көп ізденудің керектігін айтқан.

*Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.*

– деген өлең жолдары оқу, білімге, өнерге ұмтылған сол кездегі жастарға зор демеу болды. «Абайдың бұл пікірі, – деп жазды әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиев, – ғылымға жол бермей келе жатқан ескі надандыққа аяусыз соққы болып, жаңалыққа жол ашты» (2,103).

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре - тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,*

Қолымды мезгілінен кеш сермедім, – деген өлең жолдарында өз басының өкінішін айтып, уақытыңды бос өткізіп алма деп оқырманның назарына терең ой салады, білгенге бұл өмірде ғылым мен білімнің ең үлкен дәулет екендігін түсіндіреді.

Ақын жастарға адам болуда неден өзін алыс ұстап, неге ұмтылу керектігін түйіндеп айтады, ол өтірік, өсек, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ адамның жауы, ал талап, еңбек ету, терең ойлау, барына қанағат ете білу, рақымдылық жақсы мінездің, адамгершіліктің белгісі деп уағыздайды. Жастарды талапты болуға, іздене білуге, ерінбей еңбек етуге, адамгершілікке үндеген жолдарды Абайдың барлық шығармаларынан көреміз.

Ақын әрбір ата-ананың міндеті баласын азамат етіп тәрбиелеу деген халықтық қағиданы еске салады. Ата-ананың баланы тәрбиелеп, өсіруі жеңіл-желпі іс еместігіне арнайы көңіл аударуы бүгінгі күн талабына ұласады. Үлкендердің өмірден көрген - білгендері көп, соның өнегелі жақтарын балаға көрсетіп, жақсысын үйретіп отыру олардың міндеті екендігін айтады. «Баланы жастан...» дегендей Абай оларды сәби кезінен тәрбиелеуге шақырады. Үлкендердің жастарға ақыл айтып, игі істерімен өнеге көрсетіп, тәрбие беруі, жастардың жақсылардың қасында жүруге ұмтылыстары ежелден келе жатқан халық педагогикасының дәстүрі.

*Басында әке айтпаса ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжынбассып өткізген қайран өмір,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық*

– деген өлең жолдары орынсыз қалжын, ойын-күлкімен өткізген өмір артында қайғы мен өкінішке соқтыратынын ескертіп, керісінше, бір өнерді үйреніп пайдалы еңбекпен айналысудың артықшылығы туралы ой тастайды.

Өлеңдері мен қатар ұлы ақынның өнер, білім,

тәрбие мәселелерін зерделеп тұжырымдайтын қара сөздерінің де мәні терең. Ақынның бұл мәселелерге қатысты ойларын «Екінші», «Жетінші», «Сегізінші», «Оныншы», «Он сегізінші», «Жиырма бесінші», «Отыз екінші», «Отыз үшінші», «Отыз жетінші», «Отыз сегізінші», «Қырық үшінші» сөздерінен көреміз. Ақын білім, ғылым, адамгершілік, жақсы мінезді тығыз байланыста қарастырады. Білім жолын қуған адам оны тек өзінің бас пайдасына жұмсап, айтыс- тартыста басқадан үздік болуы үшін пайдалануды көздемеу керек. Ол *«харакәт қыл, пайдасы көпке тисін»* – деп, оқудың бір мақсаты - білімді бір бойыңа жинап қоймай, айналаңа, халқыңа қызмет етуге жарата білу екендігін нұсқайды.

Абай өлеңдерінің әр бірінен жастарға үлгі-өнеге алатын өсиет-нақыл, насихат сөз көптеп табылады. Ол өзі де өлеңдерінде көркем сөзбен жас өспірімге үлгі - өнеге көрсетуді көздегендігін, оларға болашаққа бағыт сілтеуді мақсат еткендігін тура ескертіп отырған:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.

Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Сонымен қатар ақын ғылым жолына түскен адам салғырт, уайымсыз болмау керектігін ескертеді. Ақылдың, дәулеттің, ізеттіліктің, бақытты болудың да жолын кесетін осы екі нәрсе дейді. Ғылымда ақылды сақтайтын жақсы мінез болу керек дей келе: *«Сол мінез бұзылмасын. Көрсө қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады.»*

Онан соң, оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың...» (3,464), – деген жас өспірімдерге де үлкендерге де өнегесі мол, дәйекті ойларын ұсынады. Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу, халқына пайдасы бар азамат болу әрбір саналы жастың борышы екендігін көрсетіп, өзінді жан-жақты жетілдірудің жолына түс деп шақырады. Ақын жастарды бойдағы қабілетті, сан алуан өнердің ең болмаса біреуін жан-жақты игеруге жұмсаудың қажеттілігін айтып, соған жету үшін талап пен жігердің керектігін өлеңдері мен поэмаларында, қарасөздерінде сабақтастыра түйіндеп отырған. 38-қарасөзінде *«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – залымдық»* (3,100), – деп ескертеді. Ақын адам өмірінде кісілік қасиеттерін жоғары қойды, оларға ар – намысты білетін, еңбекқор, білімді, сабырлы, қайырымды адам ие деп білді. Оның шығармаларында қайталанып отыратын ойдың бірі - адамның адамшылығы тек өзін ғана емес, басқаны сүйген адал жүрегінде, игілікті ісінде. Адамды жан-жақты жетілдірудің ізгі жолы – білім деп, онсыз тапқан мал да, еткен еңбек те – бәрі де баянсыз, мәнсіз дегенді айтты. Жетілген, яғни «толық» адам тек қана қайраттың емес, жылы жүректің, «нұрлы» ақылдың иесі. Толық адам қайраты мен ақылдың арқасында материалдық, рухани дүниенің көзін көре біліп қана қоймайды, ол соны айналасының қажеттілігіне жаратуды ойластырады, ел-жұртымен бірге жасайды, адамгершіліктің шыңына көтеріле алады.

Абайдың жастарға арналған өлеңдері мен қарасөздерінің қайсыбірін зерделеп қарастырғанда,

олардың психологиялық, педагогикалық астары айқын байқалады. *«Естіген нәрсені ұмытпасқа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек, екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде гибратлану керек; көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек»* – деген сөздерінің мәні бүгінгі оқушы мен оқытушы үшін де өте маңызды(3,67). Оқығанда қызығып, зер салып оқуға, жаңа бір нәрсенің сырын білуге, пайдалы жақтарын байқап үйренуге, бұрынғы естігендеріңмен салыстыра отырып, толықтыра білуге ұмтылсаң ғана шынайы білімді игересің дегенді айтады. Осы жөнінде отыз екінші қарасөзінде: *«Адамның көңілі шын мейірленсе, ғылым-білімнің өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды»* – деген түйінді ойды айтады. Ақын халқын білімді болуға шақырды, өйткені тек білімді адам ғана айналасындағы дүниенің сырын танып біледі, жақсы мен жаманды ажыратып, болашақты болжай алады деп есептеген. Ақынның қарасөздерінде адам қандай мақсатпен оқу керектігі, оқығанды қалай меңгеру, қалай пайдалана білу қажет, шынайы білім алудың маңызды амалдары туралы айтылған пікірлері философия, психология, педагогика заңдылықтарын арқау еткен ғылыми тиянақты ойлар.

Мысалы, ақынның қара сөздерінде бала оқытып тәрбиелеуде олардың жас ерекшеліктерін ескеріп отырудың маңыздылығына байланысты, білімді меңгеруде қызығушылықтың, ынта-ықыластың мәні зор болатындығын, алған білімді ұмытпау үшін оны

қайталап, толықтырып, пайдаланып отырудың қажеттілі туралы айтқан ой-пікірлері бүгінгі дидактикалық, психологиялық талаптармен ұштасады. Адам айналасындағы дүниені көру, ұстау, есту мүшелері арқылы танып біледі деген түйінді ойы оқытуда адамның көптеген сана-сезім мүшелері қатысуы тиіс деген қағиданы растайты. Осыған орай мұғалім материалды оқушының көзімен көріп, құлағымен естіп, қызығып, қайталап, ақылға тоқып алатындай етіп жеткізуді ойластырғаны дұрыс.

Ақынның өлеңдері мен қара сөздерінен анық байқалатын баланы өзінің ана тілінде оқыту жөніндегі ойлары да аса бағалы, өйткені ол ана тілі арқылы халқының тарихын, салт-дәстүрін, ішкі жан- дүниесін, рухани мұрасын танып біледі. Оқудың, тәрбиенің мықты, сенімді болуы кез келген халықта баланың әліппені ана тілінде оқып, сөздің мәні мен сұлулығынан нәр алып, алдымен өз халқының тұрмыс-тіршілігі мен табиғаты туралы мәліметті меңгеруіне көп байланысты. Алғашқы білім негіздерін өз тілінде меңгерген жағдайда кейін басқа тілдерді, өзге ұлттың тіршілігінің, салт-дәстүрінің өнегелі жақтарын үйрену де саналы түрде іске асырылады.

Осылайша ұлы ақын Абай жастарды оқыту мен оларға өнегелі тәлім- тәрбие берудің қажеттілігі, адам өмірінің мәні, болашақтың бағыт-бағдарлары жөніндегі көптеген мәселелерді арғы асылынан саралап, маржан сөзбен өрнектеп айтып кеткен. Ақынның ой-түйіндерінің үздіктігі олардың халқымыздың этнопедагогикалық қағидаларымен қатар жалпы адамзаттың озық ақыл-ойымен сабақтас болуына да байланысты.

Данышпан ақынның шығармашылығын алғашқы зерттеушілердің бірі ағартушы-педагог А.Байтұрсыновтың: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек» (4,304), – деген сөздерін еске ала отырып, ақынның өлеңдері мен қарасөздеріндегі осы асыл байлықты жаңа білім беру жүйесі тұрғысынан қарастырып жастардың санасына ұстаздық шеберлікпен, «сөз сарасымен», біртіндеп жеткізу оқу орындарының барлық сатысы үшін халықтық мәні бар абзал міндет демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1967. – 391б.
2. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. –Алматы: 1960. - 363б.
3. Абай. Қара сөз. Поэмалар. –Алматы: Ел,1993. -270б.
4. А.Байтұрсынов. Шығармалары. –Алматы: Жазушы, 1989. – 318б

???????????

У. С. САДЫРКУЛОВА,
№148 мектеп-гимназияның
директордың оқу ісі жөніндегі
орынбасары.
Г.ОСПАНОВА,
бастауыш сынып мұғалімі.
Алматы қаласы

ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАР НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Қазіргі кезеңде еліміздегі ғылыми-техникалық жаңару мен даму, қоғам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістер адамның интеллектуалдық күш-жігерін, саналы әрекеті мен ізденімпаздығын, танымдық ой-өрісінің белсенділігі мен іс-әрекетін шығармашылық сипатта жүзеге асыруды талап етеді. Демек, жастарды еңбектің қай саласында да, білім алуда да тек мәлімет жиынтығын меңгерумен шектелмей, оқушылардың өзіндік іс-әрекетін тиімді ұйымдастыра отырып, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын оқушы етіп даярлау қажет болып отыр.

Әр ғылымның барлық саласында болмысы білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі ғылыми-техникалық процесс кезінде бұл міндеттердің жүзеге асуы оқыту үрдісінде оқушылардың өзіндік оқу

жұмыстарын оңтайлы ұйымдастыруға байланысты. Осыдан келіп, оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың тиімді әдістері мен тәсілдерін, оқыту түрлерін, нысандарын іздестіру өзекті сипатқа ие болады. Демек, оқушылардың өзіндік жұмыстарын арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады. Қазіргі заман талабына сай өзіндік іс-әрекетін жаңа жағдайға байланысты оңтайлы ұйымдастыра білуі тиіс.

Өзіндік жұмыс оқушылардың шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда олардың барысында тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды. Өзіндік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру елеулі практикалық міндет және маңызды ғылыми проблема болып табылады.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесіне көптеген зерттеулер арналған. Өзіндік жұмысқа берілетін анықтамалардың әртүрлілігіне қарамастан, оларды бірнеше шағын топқа бөлуімізге болады.

Г.Н.Дари өзіндік жұмыстың мәнін былайша ашады. Бұл жұмысты оқушы өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымына сүйене отырып атқарады.

Г.Н.Кулагина өзіндік жұмысты оқушының іс-әрекет құралы, белсенділігі мен өз бетімен білім алуға дайындығы деп түсіндіреді.

И.Т.Протасовтың ойынша, өзіндік жұмыс біліктілік пен іскерліктің жұмысы.

Өзіндік жұмыстар әртүрлі әдістер арқылы іске асырылады, мысалы: жаттығу, кітаппен жұмыс істеу, бақылау, есеп шығару, эксперимент жүргізу.

Р.Сүлейменов өздігінен істейтін жұмыстарды әрекет сипатына қарай жаттығу, зерттеу шығармашылық жұмыстар деп топтастырады. «Шығармашылық еңбекте оқушылардың іскерлік қабілеті, білім көлемі, білім молдығынан туатын толық дербестігі айқын көрінуі тиіс». Шығармашылық жұмыстар оқушылардың дүниетанымына, ізденімдік қабілетінің дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, өздігінен ой қорытып, шешім шығаруға, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуға, тіл байлығын арттыруға жәрдемдеседі.

Оқушылардың өзіндік жұмыстарының түрлері сан алуан. Оларды топтастыру өте күрделі мәселе. Сондықтан оқушылардың өзіндік жұмыстарын топтастыру үшін бірнеше шарттар мен белгілерді ескеруіміз керек.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырудың шарттары мыналар:

Мұғалімнің нақты тапсырмалар беруі, жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі, мұғалімнің басшылығымен оқушылардың дербестігінің мөлшері, олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен істеуі, оған әсер ететін мотивтер т.б. Осыған орай, оқушылардың өзіндік жұмысын арнайы бөлінген уақыт ішінде мұғалімнің тапсыруымен, бірақ тікелей көмегінсіз орындалатын жұмыс деп айту жеткіліксіз. Өзіндік жұмысты мұғалімнің дұрыс басқара білу және оқушылардың дербестік әрекетінің дәрежесі артып отыруы-осы жұмыстың белгілері болып табылады.

Оқушылардың өзіндік жұмысының маңызын толығырақ түсіну үшін, оның атқаратын негізі мен міндеттерін атап өткен жөн болар.

1. Оқушылардың дербестік қабілетін мейлінше арттыру.

2. Олардың алған білімінің саналылығы мен беріктігін қамтамасыз ету.

3. Оқушыларға оқуға қажет біліктер мен дағдылар қалыптастыру.

4. Таным ақыл-ой қабілетін дамыту.

Сонымен, өзіндік жұмыс оқушылардың шығармашылық әрекеті мен ынтасын дамытуда зор әсер білдіреді, қайсарлық, табандылық, батылдыққа тәрбиелеуде және қалыптастыруда көздеген мақсатқа жетуге және жеке тұлғаны сапалық қасиеттерін жетілдіруге зор мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Аманжолова, Р. Ш. Абибаева Мектепалды және бастауыш сынып оқушыларының психологиялық және педагогикалық диагностикасы. Жезқазған, 2004 ж.

2. Баланы мектепке даярлаймыз.

3. Жас ерекшелік психологиясы. Қарағанды, 2005 ж.

4. Мектептегі психология. № 4, 2007 ж.

Ел болашағы

М.А БАЙТЕРЕКОВА,
Қандыағаш қалалық
№3 мектеп-гимназиясының
қазақ тілі мен әдебиеті
пәндерінің мұғалімі.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАР – ЕЛ БОЛАШАҒЫ

Дамыған қоғамдағы сияқты біздің елімізде де ұрпаққа білім беру саласында түбірлі өзгерістер жалғасуда. Ең бастысы – әлемдік білім кеңістігіне өту мақсатындағы алғашқы қадамдар.

Білімге – білімділік, дүниетанымдық және дамытушылық тұрғыдан қарауға көшу, яғни білім сапасын басқару үрдісін жетілдіру қажеттілігі туындап, білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Бүгінгі мектеп қабырғасында жүрген оқушылар – еліміздің ертеңі, ұлтымыздың болашағы.

«Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Қайсар рух пен қара күшті қару етіп, еркіндік үшін күрескен бабаларымыздың ерлік жолындағы күресі бүгінгі таңда айбыны аспан тіреген тәуелсіздік тұғырын биіктетті. Қазіргі таңда жаңа көзқараспен қарайтын жалынды жастар еліміздің жаңару үдерістеріне белсене қатысып келеді. Алысқа қол сермеп, әлемдік деңгейдегі ұстанымды игеріп, келешектің кілтін өз қолдарына алуда.

Әрбір өскелең ұрпақ жеке қабілетіне және кәсіби

біліміне сай қоғамымызда өз орнын табуы қажет. Біздің әлеуметтік-экономикалық даму жолындағы қарқынымыз, жастардың қоғамдық-саяси өмірдегі ұс-танымына, олардың ертеңгі күнге деген сенімі мен белсенділігіне тікелей байланысты. Ендігі кезекте тәрбие мазмұны мен жастарды тәрбиелеу ісі олардың дүниетанымын қалыптастыру және ақпараттық-саяси мәдениетін көтеруге баса көңіл аударуға тиіспіз. Әрбір қазақ жастары өздерін «елімнің патриотымын» деп ұғынып, өн бойларында ұлттық намысын жоғары қою керек. Еліміздің бейбіт аспанында қазақ жастары тәуелсіз елдің айқын мақсаттарымен жігерленіп, тек қана алғаумтылуға жұмыс жасаймыз. Ел сенімін, үмітін ақтау – жастардың қолында.

Еліміздің өркениетті алпауыт мемлекеттерден қалыспай, тең қадам басуы үшін болашақтың тұтқасын ұстар білімді ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің міндеті. Елбасы осындай жан-жақты дамыған білімді, еңбекқор, өзінің атқарған ісіне жауапкершілікпен қарауды азаматтық парызы санайтын ұрпақ тәрбиелеуді білім беру саласы қызметкерлеріне жүктеді. Бұл үшін мемлекет тарапынан барлық жағдай да жасалуда.

Тұңғыш Елбасымыздың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауының басты мақсаты – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті. Жасампаз Жолдаудың басты бағытының бірі – білім саласы. XXI ғасырда қоғам мен мемлекет дамуының басты тетігі білім беру болып отыр. Рухани, мәдени саламыздың нығаюына, адами қасиеттердің

жоғарылауына, жеке адамның сапалық ерекшелігінің өрлеуіне білімнің ғана құдіреті жететіні күннен күнге айқындалып келеді. Әрбір елдің өркендеуі, тұғырының берік болуы да білімге келіп тіреледі. Заңғар жазушы М.Әуезовтің сөзімен айтар болсақ, «Халықпен халықты, адам мен адамды теңестіретін – білім» болмақ.

Жан дүниесі рухани тәрбиемен нұрланбаған адам өзінің алған білімін қара басының пайдасына жұмсап, өз мүддесі үшін адамзатқа апат әкелуі мүмкін.

Сондықтан Әл-Фараби бабамыздың «Тәрбиесіз қолға білім салма!» деген сөзі ұстаздар қауымының негізгі ұстанымы болуы керек. Ғұлама ғалым, ұлы бабамыз бұл сөзін білім мен тәрбие егіз екенін, оқушының бойына білімді тәрбиелей отырып енгізуге көңіл аудару керектігін баса көрсеткен болатын.

Адамзатты болашаққа апарар құдіретті күш – білім мен тәрбие.

ҚР-ның «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері және адамды қалыптастыруы, кәсіби шеберлігін шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп жазылған. Оқытудың негізгі мақсаты – өз бетінше дами алатын жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, оқушылар өз бетінше танымдық әрекет етудегі әдістер мен дағдыларын меңгеруі керек.

Ұлтты ұлт етіп, оны әлемдік деңгейге көтеретін – дарынды да талапты ұрпақ. Сондықтан әрбір ұстаз алдындағы міндет – өзі оқытатын пәнінен көкірегінде сәулесі бар, талапты шәкіртті тани біліп, оның ақыл-ой қуаты, баға жетпес резерв екенін ескеруі қажет.

Оларды баулып, қамқорлыққа алып тәрбиелеу ортақ шара. Оқушы дарынын, шығармашылық қабілетін қырағылықпен көре біліп, оны оқытып тәрбиелеу үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Бұл ұстаздан шеберлікті, жан-жақты білімділікті, әсіресе бала жанын тани түсетін сезімтал психолог болуды қажет етеді. Шығармашылық қабілет –бүкіл тіршіліктің көзі. Ол адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап бүгінгі күнге дейінгі жеткен жетістіктері – шығармашылықтың нәтижесі.

Неғұрлым баланың қабілеті мен талантының дамуына ертерек көңіл бөлінсе, соғұрлым оны толық ашуға мүмкіндік туады.

Оқушыларға сапалы да тиянақты білім берудің негізі – өз пәнінді жан-жақты игеру, оқушы санасына жеткізе білу, шығармашылық ойлауын дамыту, қалыптастыру. Оған оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын, белсенді әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы жету.

Ұстаз ретінде өзімнің оқытып жүрген оқушыларымның өзіндік ерекшеліктерін зерттеп, білім алған соң ғана оларды дамыту деңгейіне орай әдіс-тәсілдерді іріктеп, талдап қолдануға, жетілдіруге ерекше назар аударып келемін. ***Осы істе талабы жоғары жас жеткіншектерді таңдап алу үшін алдыма мынадай мақсаттар қойдым:***

* *Оқушылардың табиғи дарыны мен қабілетін дамыту;*

* *Өздігінен білім алуға үйрету;*

* *Ғылым, білімге тұрақты ізденісін қалыптастыру;*

* *Ғылыми жұмыспен айналысудың тәсілін үйрету.*

Жас дарынмен жұмыстың ауыртпалығы мен қуанышын бірге тартатын, оның шығармашылық қабілетін ашатын кілт – мұғалім қолында. Мәселен, 11 сынып оқушысы А.Еділбаевамен жүйелі дайындық жұмысын жүргізу нәтижесінде пән олимпиадасының облыстық кезеңінде жүлделі ІІ орын иеленді. Бұл да болса, үздіксіз жүйелі жұмыстың нәтижесі деп білемін.

Егеменді елдің ертеңі – оқу-білімнің тереңдігімен өлшенеді, толассыз, үздіксіз дамытуды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М.Жанпейісова «Модульдік оқыту технологиясы. Оқушыны дамыту құралы ретінде»
2. «Әдіскер мұғалім» журналы
3. «Дарын» ақпарат-әдістемелік жинағы

Жас маманға жәрдем

Г. С. НҰРМАНОВА,
М.Шоқай атындағы №187 ІТ
мектеп-лицейінің қазақ тілі
мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі.
Қызылорда қаласы

ДИСКУССИВТІ ЭССЕ ЖАЗУҒА МАШЫҚТАНДЫРУ

"Қазақ тілі" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы бойынша «Жазылым» әрекетінің «Эссе жазу» мақсатына сәйкес 7-сынып оқушылары «Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, тақырыпқа байланысты берілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдары немесе себептеріне өз көзқарасын жазу» (дискуссивті эссе) дағдысын меңгеруі керек. *Эссе жазу – оқушының ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын өз ойын жазудың және оны басқаларға жеткізудің мүмкіндігі.* Сөйлемдерді дұрыс құрып, өзара мағыналық байланысын табу, мәтін ішінде орналастыру эссенің мазмұнына тікелей әсер етеді. Эссе жазу барысында оқушы қойылған сұраққа нақты жауап бере алса, өз ойын дәл және түсінікті жеткізе алса, шындыққа жанасатындай логикалық қорытынды жасаса, онда эссе жұмысы өте жақсы бағаға лайық. *Бағалаушы ешқашан «сенің мына ойың дұрыс емес» деп эссені өз пікірі мен тұжырымдарына сүйеніп бағалай алмайды.* Алайда, автордан ойы мен тұжырымын дәлелдеуді талап ете алады. Дискуссивті эссенің құрылымын сақтау мақсатында «Мен бұл пікірмен толық келісемін....», «Бұл көзқарас тиімсіз,

себебі...», «Қорыта келе, нәтижесінде...» сөз тіркестерін қолдану ұсынылады. Дискуссивті эссе проблеманы жан-жағынан көруге мүмкіндік береді және оқушы көтерілген мәселе бойынша өз ойын талдай отырып жазады. Сондықтан оқушыға дискуссивті эссе жазу дағдысын меңгерту сабақтарында жазылым алды тапсырмалардың да мәселені жан-жағынан көріп, талдау жасауға бағытталуы керек.

ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР

Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары	Ж4. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, тақырыпқа байланысты берілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдары немесе себептеріне өз көзқарасын жазу. (дискуссивті эссе) ӘТНЗ. фразеологизм, мақал-мәтелдердің эмоционалды мәнін, көркемдік ерекшеліктерін түсініп қолдану. (Мақал-мәтелдердің ұлттық сипаты)
С а б а қ т ы н мақсаты	Барлық оқушы орындай алады: Тақырыпқа байланысты дискуссивті эссе жазады. Оқушылардың көпшілігі орындай алады: Тақырыпқа байланысты берілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдарын немесе себептерін өмірмен байланыстырып, нақты көрсетеді.

	<p>Кейбір оқушылар орындай алады: Жазылым барысында көркемдегіш сөздерді, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді орынды қолданады.</p>
Бағалау критерийі	<p>- Тақырыпқа байланысты дискуссивті эссе жазады. - Берілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдарын ұсынады. - Жазылым барысында көркемдегіш сөздерді, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді қолданады.</p>
Тілдік мақсат	<p>Оқушылар орындай алады. <i>Диалог құруға, шығарма жазуға арналған пайдалы тіркестер:</i> <i>Дәрілік өсімдіктер, бөлме гүлдері, дәрі-дәрмектер, жылы сөз, тұқымқуалаушылық қасиеті, қоршаған орта, күйзеліс.</i></p> <p>Талқылауға арналған сұрақтар: 1. <i>Адам денсаулығына табиғаттың әсері бар ма?</i> 2. <i>«Дәрігердің ауруды емдеуге үш құралы бар – сөз, емдік шөптер, пышақ» Қайсы пікірді қолдайсыз?</i></p> <p>Пәнге қатысты сөздік қор мен терминдер: <i>Дискуссия, эссе, дискуссивті эссе</i></p>

Құндылықтар-ға баулу	-	- <i>Зайырлы қоғам және жоғары руханият, айналадағыларға қамқорлық көрсету;</i> - <i>адам денсаулығы мен қоршаған ортаға деген азаматтық жауапкершілікті арттыру; шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау.</i>
Пәнаралық байланыс		Биология
Алдыңғы білім		Салауатты өмір салтын ұстануды біледі.
Сабақтың барысы		
Сабақтың кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы 5 минут	<p>Ұйымдастыру кезеңі 1. Психологиялық ахуал қалыптастыру 2. Топтарға бірігу Қызығушылықты ояту Өсімдіктер мен гүлдердің суреттері таратылады. Постерге суреттерді 3 топқа</p>	
Сабақтың ортасы	<p>– <i>дала гүлдері,</i> – <i>бөлме гүлдері,</i> – <i>емдік гүлдер</i> бөліп жабыстырады, дұрыс нұсқасымен салыстырылады.</p>	

	<p>5. Қауіп-қатерін анықтайды. Қалыптастырушы бағалау. «Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі Топтар бірін-бірі бағалайды.</p> <p>Жазылым тапсырмасы Тапсырма: Ежелгі тәуіптердің бірі Авиценна да: «Дәрігердің ауруды емдеуге үш құралы бар – сөз, емдік шөптер, пышақ» деген екен.</p> <p>– Дискуссивті эссе дегеніміз не?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Көтерілген мәселе бойынша ой қозғау, 2. Шындықты айқындау немесе пікірді, ұстанымды өзгерту; 3. Проблеманы жан-жағынан көру; 4. Дискуссивті эссе талдай отырып жазылады. <p>Бағалау критерийі</p> <ul style="list-style-type: none"> • Эссе құрылымын сақтайды • Өзіндік көзқарасын жазады • Көтерілген мәселенің шешу жолын ұсынады. 	
--	---	--

	<p>Жазылымнан кейінгі тапсырма «Автор орындығы» Оқушылар өз эсселерін топтарға оқиды. Қалыптастырушы бағалау. «ҚҚҚ» әдісі. 1. Құнды. 2. Қызық. 3. Қажет.</p>	
<p>Сабақтың соңы 4 минут</p>	<p>1. Рефлексия «Бес саусақ» әдісі Бас бармақ – бүгінгі сабақта бастысы, ең құнды не алдым? Балаң үйрек – басқаларға көмегім тиді ме? Ортан терек – бүгінгі сабақтан қандай білім алдым? Шылдыр шүмек – бүгінгі сабақ ұнады ма? Кішкентай бөбек – бүгінгі сабақтағы көңіл күйім? «Рахмет айту» Оқушылар бүгінгі сабақта ынтымақпен жұмыс жасағаны үшін, көмек көрсеткені</p>	

	<p>үшін, құнды мәлімет бергені үшін т.б. бір-біріне рахмет айтып, ықыласын білдіреді.</p> <p>Үй тапсырмасы: 2. Біздің үйде алоэ бар, біз оны С ө й л е м д і жалғастырып, алоэ өсімдігінің өздерің білетін емдік қасиеттері жайлы баяндап беріңдер.</p>	
--	---	---

Тілдер әлемі

Г.ҚҰЛЕКЕНОВА,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі.
А.ТӨЛЕГЕНОВА,
орыс тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі.
Г.АБДУЛЬДИНА,
ағылшын тілі пәні мұғалімі.
«№6 ЖОББМ» КММ.
Ақтөбе облысы,
Шалқар ауданы

“ӨНЕР ЖҰЛДЫЗДАРЫ” ТАҚЫРЫБЫНДА МӘТІН ҚҰРАУ

*(Составить текст на тему «Звезды эстрады»
Making up the text “The stars of music”)*

*(7-сыныпқа арналған «Тілдер әлемінде» тақырыбындағы
таңдау курсына)*

*(қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде) өткізілген сабақ
жоспары үлгісі)*

<p>Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары</p> <p>Цели обучения, к о т о р ы е н е о б х о д и м о достигь на данном уроке</p> <p>Learning objectives are achieved in this lesson</p>	<p>Әнші Дінмұхаммед Қанатұлы Құдайберген туралы мағлұмат беру.</p> <p>Тақырыпқа байланысты мәтін құрау, сөздік қорларын байыту, қарым-қатынастық біліктіліктерін арттыру.</p> <p>Әнші өмірі арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеу.</p> <p>Информация о певице Динмухаммеде Канатулы Қудайбергене. Формирование текстов по теме, обогащение словарного запаса, повышение коммуникативной компетентности.</p>
--	--

	<p>Воспитание патриотизма через жизнь певца.</p> <p>Information about the singer Dinmukhammed Kanatuly Kudaibergen.</p> <p>Formation of texts on the topic, enrichment of vocabulary, increase of communicative competence. Education of patriotism through the life of a singer.</p>
<p>С а б а қ мақсаттары: Цель урока The aim of the lesson:</p>	<p>Барлығ: Сөздерді орыс, ағылшын тілдеріне аударып, сөз құрамына талдайды.</p> <p>Переводит слова на русский, английский языки, анализирует состав слова.</p> <p>Translating words into Russian, English and analysis of them.</p> <p>Көбі: Мәтіндегі сөйлемді сөйлем мүшесіне талдап, тілдік ерекшеліктерін салыстырады.</p> <p>Разбор предложение по членам и сопоставляет языковые особенности.</p> <p>Match the language features.</p> <p>Кейбірі: Аударма жасауда тілдік ерекшелігін анықтайды.</p> <p>Определяют языковые особенности перевода.</p> <p>Specifies the language specifics in the translation.</p>
<p>Пәнаралық байланыс</p>	<p>Қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі, әдебиет.</p>

<p>Межпредметная связь Inter subject communication</p>	<p>Қазақшый язык, русский язык, английский язык, литература. Kazakh, Russian, English, English literature.</p>	
<p>Құндылықтарға баулу Привитие ценностей Instilling of values</p>	<p>Ұлттық құндылықтарды дәріптеу. Привитие национальных ценностей. Instilling of national values.</p>	
<p>Жоспар План Plan</p>		
<p>Жоспарланған уақыт Запланированное время Planned time</p>	<p>Жоспарланған жаттығу түрлері Виды упражнений Types of exercise</p>	<p>Дереккөздер Ресурсы Recourses</p>
	<p>Оқушыларға психологиялық ахуал туғызу. Создание психологического настроения. Creating a psychological mood.</p>	
<p>Сабақтың басы Начало урока Beginning of the lesson 5 минут 5 minutes</p>	<p>«Үш тілде амандасу» тренингі Учитель приветствует учащихся на трех языках: казахском, русском, английском.</p>	

	<p>Teacher greets students in three languages: Kazakh, Russian, English.</p> <p>Қызығушылықты ояту Пробудить интерес To awaken interest</p> <p>Психологиялық дайындық Психологическая подготовка Psychological preparation</p> <p>Димаштың әнін тыңдату арқылы тақырыпты болжау. Прогнозирование темы, прослушав песню Димаша. Predicting the topic by listening to the song of Dimash.</p>	<p>https://yandex.kz/video/preview/?filmId</p>
<p>Сабақтың ортасы Середина урока The middle of the lesson 30 минут Realization of meaning 30 minutes</p>	<p>1-тапсырма 1-задание 1- task</p> <p>Берілген сөздерді қатыстырып, мәтін жазу. Составить текст, используя данные слова. Compose a text using these words.</p> <p>«<i>Б ай қ о ң ы р д ы ң Әсем дауыстары</i>» <i>Халықаралық фестивалі, 2010 жылы, 24 мамыр</i></p>	<p>https://kk.wikipedia.org/wiki/%</p>

	<p><i>1994 жылы, Алтыжасында, спектакльде, “Айналайын” Республикалық байқауы, Қанат Құдайбергенұлы, музыкалық колледж, I жүлде лауреаты, Светлана Айтбаева, Димаши Құдайберген.</i></p> <p><i>Димаши Құдайберген 24 мамыр 1994 жылы Ақтөбе қаласында Қазақстан Республикасының мәдениет қайраткерлері Қанат Құдайбергенұлы мен Светлана Айтбаева отбасында дүниеге келген. Ең алғаш рет спектакльде ойнауымен таныла бастады. Бес жасында музыкалық колледж сахнасында алғаш әнші ретінде ән салған. Алты жасында “Айналайын” Республикалық байқауының “Фортепиано” номинациясында жеңімпаз атанған. 2010 жылы «Байқонырдың Әсем дауыстары» Халықаралық фестивалінің I жүлде лауреаты атанды.</i></p>	
--	---	--

Асты сызылған сөздерді орыс, ағылшын тілдеріне аударып, сөз құрамына талдау.

Перевод выделенных слов на русский, английский языки, разбор по составу слова.

Translation of selected words into Russian, English languages.

Сөз	Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде

2-тапсырма 2-задание 2-task

Берілген сөйлемді орыс, ағылшын тілдеріне аударып, сөйлем мүшесіне талдау.

Разбор выделенного предложения по членам.

Analysis of the selected sentence by member.

Димаш түрлі жанрдағы вокалдық шығармаларды бірнеше тілдерде орындайды (Қазақ, украин, орыс, ағылшын, француз, қытай және т.б.)

Ол мәдени іс-шараларға белсенді қатысады.

2017 жылдың 29 қаңтарында Алматыдағы Қысқы Универсиаданың ашылуында сөз сөйледі.

Қ а з а қ тілінде	О р ы с тілінде	Ағылшын тілінде

3-тапсырма 3-задание 3-task
«Кім тез тауып оқи алады?»

ойыны

Мәтіндегі асты сызылған сөздер жасырылады. Жасырын сөздерді тауып, қазақ, орыс тілдеріне аудару.

2019 жылдың 22 және 23 наурыз күндері әніші Димаши Құдайберген Мәскеудің Кремль сарайында екі концерт берді

Димашиның 56 елден келген фанаттарынан бөлек, Ресейдің түкпір-түкпірінен өнерсүйер қауым көптің аузында жүрген қазақ әнішісін тыңдауға келген.

Димаши кеш барысында қазақ, орыс, ағылшын, қытай, француз тілдерінде ән шырқады. Тіпті «Screaming» әнімен концертті бастаған кезде қазақша рэп орындап, жұртты таңғалдырды.

22 и 23 марта 2019 года певец Димаши Кудайберген дал два концерта в Московском Кремлевском дворце.

Помимо поклонников Димаши из 56 стран, послушать

	<p><i>популярного казахстанского певца приехали артисты со всей России. В ходе вечера Димаши исполнил песни на казахском, русском, английском, китайском, французском языках. Даже когда начинал концерт с песней «Screaming», он исполнил казахский рэп и удивил людей.</i></p> <p><i>On March 22 and 23, 2019, singer Dimash Kudaibergen gave two concerts at the Moscow Kremlin Palace.</i></p> <p><i>In addition to Dimash's fans from 56 countries, artists from all over Russia came to listen to the popular Kazakh singer. During the evening, Dimash sang songs in Kazakh, Russian, English, Chinese, French. Even when he started the concert with the song «Screaming», he performed Kazakh rap and surprised people.</i></p> <p>Перевод данных слов на казахский, русский языки, сравнение языковых особенностей.</p> <p>Translation of these</p>	
--	---	--

	words into Kazakh, Russian, comparison of language features.	
<p>Сабақтың соңы 5 минут Конец урока The end of the lesson 5 минут 5 minutes</p>	<p>Кері байланыс. Обратная связь. Feedback</p> <p><i>Көзіңмен не көрдің?</i> Что увидел? What did you see?</p> <p><i>Кұлағыңмен не естідің?</i> Что услышал? What did you hear?</p> <p><i>Жүрекпен не сезіндің?</i> Что почувствовал? What did you feel?</p>	

Ө. АЙТЖАНОВ,
 Бидайық ЖОББМ,
 қазақ тілі мен әдебиеті
 пәндерінің мұғалімі.
 Қарағанды облысы,
 Жаңаарқа ауданы

ЖОЛ БЕЛГІЛЕРІН БІЛЕМІЗ БЕ?

О с ы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары	<p>5.ӘТНЗ – сын есімдердің, шырай түрлерінің көркемдік ерекшелігін тану, сын есімді зат есімнің орнына қолдана білу;</p> <p>5.1.3.1 – тыңдалған мәтіннің мазмұнын түсіну, негізгі және қосымша ақпаратты анықтау.</p>
Тілдік мақсат	<p>Пәнге тән лексика мен терминология: <i>сын есім, күшейтпелі шырай, салыстырмалы шырай, Қиылыста, жол шетінде, бұрышта.</i></p> <p>Диалог пен жазу үшін пайдалы сөздер мен тіркестер: <i>қызыл шеңбер, ішіндегі таңбалар, тыйым салады, өтіп кетпе тып-тыныш, шеті қызыл үшбұрыш.</i></p>

Бағалау критерийлері	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тыңдалған мәтіннің мазмұнын түсіну. 2. Негізгі және қосымша ақпаратты анықтау. 3. Сын есімдердің, шырай түрлерінің көркемдік ерекшелігін тану.
Құндылықтарды дарыту	«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының құндылықтары: Ұлттық қауіпсіздік және еліміздің бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.
Пәнаралық байланыстар	Өмір қауіпсіздігі
АКТ қолдану дағдылары	Интербелсенді тақта
Бастапқы білім	Жол ережелері, бағдаршам және жаяу жүргінші белгілерін, жол белгілері туралы ажыратады.
Сабақ барысы	

Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет	Ресурстар
Сабақтың басы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оқушылармен амандасып, түгелдеу. 2. Жол белгілерін таңдауына қарай топқа болу. 3. Психологиялық ахуал туғызу. 	Интербелсенді тақта

<p><i>Түрлі-түрлі белгілер бар тұратын. Жүресің бе, жүрмегенің дұрыс па? Не істеу керек? Соған қарап ұғасың. Қызыл шеңбер ішіндегі таңбалар Әлденеге қатаң тыйым салады. Өміріңді қорғауға олар арналар, Білемеген жан өкінішке қалады. «Мына жерге кірмегенің жөн» дейді, «Мына жермен жүрмегенің жөн» дейді. «Кері бұрыл, тоқтама не бұрылма, Сонда саған ешбір қауіп төнбейді». Белгілердің мәнін білу — мықты күш, Келесісі – шеті қызыл үшбұрыш. Бұл белгілер ескертеді, біліп ал, Көңіл бөлмей өтіп кетпе тып- тыныш. Қиылыс па, бұрылыс па алдыңда. Темір жолға таяп әлде қалдың ба? Өзен бар ма, көпір бар ма, ор бар ма?</i></p>	
---	---

<p><i>Мекені ме жабайы аң мен малдың да? Соның бәрін біліп ал да абай бол, Сенің аман жүргеніңді қалайды ол. Белгілердің сырын еске сақтап ал, Болашақта жүресің ғой талай жол.</i></p> <p>Дескриптор:</p> <p>1.Тыңдалған мәтіннің мазмұнын түсінеді. 1б.</p> <p>2. Негізгі және қосымша ақпаратты таба алады. 2б.</p> <p>3. Мәтін бойынша сұрақ құрастыра алады. 2б.</p> <p>Қ.Б. «Басбармақ»</p> <p>Деңгейлік тапсырма</p> <p>1-деңгей. Бірінші және екінші мәтіндегі жол белгілерін сәйкестендіріп жазыңдар. 1б.</p> <p>2-деңгей. Мәтіндерде баяндалған жол белгілерін суреттен көрсетіңдер. 2 б.</p> <p>3-деңгей. Сын есімді қатыстырып, өздерің жақсы білетін жол белгісін сипаттап, шағын мәтін жазыңдар. 3 б.</p> <p>Бағалау. Топтық бағалау. Бағалау парақшасы арқылы балл қойылады.</p>	
---	--

Сабақтың соңы	Сабақ соңында оқушылар рефлексия жүргізеді:	
		

Саралау – оқушыларға қалай көбірек қолдау көрсетуді жоспарлайсыз? Қабілеті жоғары оқушыларға қандай міндет қоюды жоспарлап отырсыз? – «Кинометафора» әдісі – «Ашық микрофон» әдісі	Бағалау – оқушылардың материалды меңгеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлайсыз? Д е с к р и п т о р арқылы балл қойылады.	Денсаулық және қауіпсіздік техникасының сақталуы Ток көздерінен сақ болу.
---	---	---

Сабақ бойынша рефлексия Сабақ мақсаттары/ оқу мақсаттары дұрыс қойылған ба? Оқушылардың барлығы		
--	--	--

<i>ОМ қол жеткізді ме? Жеткізбесе, неліктен? Сабақта саралау дұрыс жүргізілді ме? Сабақтың уақыттық кезеңдері сақталды ма? Сабақ жоспарынан қандай ауытқулар болды, неліктен?</i>	
Жалпы баға Сабақтың жақсы өткен екі аспектісі (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланыңыз)? 1: 2: Сабақты жақсартуға не ықпал ете алады (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланыңыз)? 1: 2: Сабақ барысында сынып туралы немесе жекелеген оқушылардың жетістік/қиындықтары туралы нені білдім, келесі сабақтарда неге көңіл бөлу қажет?	

Бағалау парақшасы

№	Топ аты Топ мүшелері	1-тапсырма «Кино-метафора» әдісі	2-тапсырма «Ашық микрофон» әдісі	3-тапсырма Деңгейлік тапсырма	Барлығы

Д. Т. БИСЕНОВА,
 №12 Ф.Досымова атындағы
 орта мектебі
 қазақ тілі мен
 әдебиеті пәні мұғалімі.
 Атырау қаласы

ҚАСЫМ ҚАЙСЕНОВ
“ЖАУ ТЫЛЫНДАҒЫ БАЛА”
ПОВЕСІ
(Қорытынды сабақ)

Осы сабақ арқылы жүзеге асатын оқу мақсаттары	Т/Ж1 Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні, әдеби шығарма сюжетінің құрамдас бөлшектерін талдау Т/Ж 4. Көркем шығармадағы кейіпкер бейнесін ашу. Б/С.1. Кейіпкерлердің іс- әрекеті мен автор берген портреттік мінездемені салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беру.
Бағалау критерийлері	1.Тарихи деректер көрініс табатын эпизодтарды түсіндіре алды 2. Кейіпкерлер бейнесін ашудағы автордың көркемдік тәсілдерін түсіндіре алды 3. Повестің тарихи және көркемдік құндылығына баға бере алады.
Тілдік мақсаттар	Пән лексикасы және терминология:

	Тарихи құндылық – тарихи деректердің көркем шығармада шынайы суреттелуі; көркемдік құндылығы –автордың көркемдік тәсілдерді тиімді қолдануы, өмір шындығын жинақтап бере алуы. Кейіпкер әрекеті, суреттеу, сипаттау.
Осыған дейін меңгерілген білім	Повестің мазмұнын біледі.

Жоспарланатын уақыт	Жоспар бойынша орындалуы тиіс іс-әрекеттер	Дереккөздер
Сабақтың басы 7 мин.	Сабақтың мақсаты мен бағалау критерийлері талқыланады. 1.Үй тапсырмасы «Өрмекшінің торы» әдісі арқылы пысықталады. Сұрақтар: 1. – <i>Қасым Қайсенов кім?</i> 2. – <i>Қ.Қайсеновтың туған жері?</i> 3. – <i>Неге шығарма «Жау тылындағы бала» деп аталған?</i>	 Ғаламтор беті https://www.youtube.com/watch?v=4er-YO0rjXk

	<p>4. – <i>Партизан деген кім?</i> 5. – <i>Оқиға қай кезеңді қамтиды?</i> 6. – <i>Ұлы Отан соғысы туралы не білесің?</i> 7. – <i>Оқиганың басты кейіпкерлері кімдер?</i> Оқушылар 1,2,3-ке саналып, 3 топқа бөлінеді.</p> <p>2. Ой шақыру. «<i>Ерлік істерімді батырлық деп санамаймын</i>» бейнежазба көрсетіледі. Оқушылардан көрген бейнежазба бойынша ойлары сұралады.</p>	
<p>Сабақтың ортасы 7 минут</p>	<p>1. Топтық жұмыс 3 топқа үш түрлі тапсырмалар беріледі, оқушылар топтасып тапсырмаларды орындайды.</p> <p>Тапсырмалар: 1-топ – <i>Хикая картасы.</i> 2-топ – <i>Фишбоун әдісі.</i> 3-топ – <i>Инсерт әдісі.</i></p> <p>Бағалауға арналған дескриптор: 1. Суреттер бойынша оқиға желісін ретімен баяндайды, өз ойларын айтады.</p>	<p>Мәтін. Оқулық</p>

	<p>2. Проблемалық сұрақты талдай отырып, қорытынды шығарады.</p> <p>3. Әдіс бойынша мәтінді талдайды. Оқушылар білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілейді. Зерттеу тақырыбын шығарады. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білетіндерімен жаңа материалды байланыстыруға дағдыланады.</p> <p>Қ.Б. Сергіту сәті Эмодзи тілінде жазылған Абай өлеңдерінің тақырыптарын табу.</p> <p>2. Жұптық жұмыс 1-топ Екі жақты түсініктеме күнделігі</p> <table border="1" data-bbox="1264 940 1642 1152"> <tr> <td><i>Мәтіндегі қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады.</i></td> <td><i>Сол әсер еткен үзінділер жайлы пікір жазады.</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>2-топ <i>Бес жолды өлең</i> <i>Зат есім-1 Соғыс</i> <i>Сын есім-2</i> <i>Етістік-3</i></p>	<i>Мәтіндегі қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады.</i>	<i>Сол әсер еткен үзінділер жайлы пікір жазады.</i>			 <p>Тапсырмалар</p>
<i>Мәтіндегі қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады.</i>	<i>Сол әсер еткен үзінділер жайлы пікір жазады.</i>					

7 минут	<p><i>Сөйлем</i> <i>Синоним.</i> 3-топ Тұжырымдамалық кесте <i>Шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекетін теріп жазып, автор берген портреттік мінездемемен салыстырыңыз.</i></p> <table border="1"> <thead> <tr> <th><i>Кейіпкерлер</i></th> <th><i>Кейіпкерлердің іс-әрекеті</i></th> <th><i>Автор берген портреттік мінездеме</i></th> <th><i>мақал</i></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td><i>Серік</i></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td><i>Борис</i></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td><i>Анна Ивановна</i></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td><i>Жамал</i></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	<i>Кейіпкерлер</i>	<i>Кейіпкерлердің іс-әрекеті</i>	<i>Автор берген портреттік мінездеме</i>	<i>мақал</i>	<i>Серік</i>				<i>Борис</i>				<i>Анна Ивановна</i>				<i>Жамал</i>				Түрткі сұрақтар мен тапсырмалар
	<i>Кейіпкерлер</i>	<i>Кейіпкерлердің іс-әрекеті</i>	<i>Автор берген портреттік мінездеме</i>	<i>мақал</i>																		
<i>Серік</i>																						
<i>Борис</i>																						
<i>Анна Ивановна</i>																						
<i>Жамал</i>																						
7-минут	<p>Бағалауға арналған дескриптор 1. Мәтіннен қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады, үзінділер жайлы өз пікірін жазады. 2. Бес жолды өлең құрастырады. 3. Портреттік мінездеме береді, тақырыпқа қатысты мақал жазады. Қ.Б. Үйге тапсырма: Жеке жұмыс «Бейбіт өмірдің ұланымын» <i>Он сөйлемдік ойтолғау жазу.</i> Бағалауға арналған дескриптор: 1. Өз ойын, көзқарасын жазады.</p>																					

	<p>2. Н а қ т ы тақырыпқа қатысты 10 сөйлем болу керек. ҚБ. Қ о р ы т ы н д ы сұрақтар: 1. – Ұлы Отан Соғысының Жеңіспен аяқталғанына биыл неше жыл толады? 2. – Ұлы Отан соғысына қатысқан Қ а з а қ с т а н д ы қ батырларды ата. «Болмасын соғыс» әнін хормен орындау.</p>	
Сабақтың соңы 5 минут	<p>Қорытынды сұрақтар: – Автор осы повесті жазу арқылы өз мақсатына жетті ме? – Бұл шығарма арқылы біз не үйрендік? – Шығарма ұнады ма? – Қандай ой түйдік? Рефлексия Бағалау.</p>	

ҚАЗАҚ РУХЫНЫҢ ҚЫРАНЫ

Жайық – қазаққа Исатай мен Махамбетті, Құрманғазы мен Динаны, Мәншүк пен Әлияны, Роза Жаманова мен Қадиша Бөкееваны, атақты суретші Сәкен Ғұмарды, ақындарымыз – Қадыр Мырза Әли, Тайыр Жароков, Сағынғали Сейітов, Ақұштап Бактыгерееваны, Жұбан Молдағалиевті сыйлаған қасиетті өлке. Жайық – «Мен қазақпын» деп жариялап келген, өмірде де, поэзияда да оңай жол іздемеген қазақ рухының қыраны Жұбан Молдағалиевтың қаны тамған жер.

Биыл қазақтың көрнекті ақыны, белгілі қоғам қайраткері Жұбан Молдағалиевтің туғанына 100 жыл. Осыған орай, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы «Поэзияның заңғар жыршысы» атанған ақын, белгілі қоғам қайраткері Жұбан Молдағалиевтің мерейтойы қарсаңында ҚР Білім беру ісінің үздігі, Ы.Алтынсарин белгісінің иегері Жаналина Ақжеңіс Айтжанқызымен [baishevabiblioteka](#) Instagram парақшасының тікелей эфирінде сұхбат өткізді. Сұхбат барысында кітапхана қызметкері Ақмарал Сайлауқызы ең алдымен ақындығымен, азаматтығымен, қайсарлығымен талайды тәнтгі еткен, көзінің тірісінде-ақ қазақ өлеңінің жыр-дариясы атанған Жұбан ақынның әдеби мол мұрасы туралы ақпарат берді. Сондай-ақ, онлайн шарада «Еңбек ардагері» белгісінің иегері Жаналина Ақжеңіс Айтжанқызы қаламгердің «Мен қазақпын» поэмасын талдай отырып, ақынның шығармашылығы туралы баяндады. Кітапхана қызметкері Омарханова Гүлназия Абылайқызы Ж.Молдағалиевтің сөзіне жазылған

«Мен Қазақпын», «Еділ-Жайық», «Абзал ана», «Қазақстан» және т.б. белгілі әндердің шығу тарихына тоқталып, әсерлі ой өрбітті. Бұл шара онлайн түрде «Жұбан оқуларымен» жалғасын тапты. Жұбан оқуларына «KINOKIO» балалар кино студиясының Ақтөбе қаласы бойынша жетекшісі Ақмөдір Әкімғали дайындаған мектеп оқушылары Қасым Аңсаған, Елшат Жанай, Байғалиев Жанболат, Амангелді Ақбота, сонымен қатар, №35 орта мектебінің оқушысы Бекмырза Бекжан, №31 орта мектеп оқушылары Жамидула Мөлдiр, Бакберген Арайлым, Беркутбаева Мадина, Глеубергенова Гүлназ, М. Құсайынов атындағы Ақтөбе облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-интернаттың оқушысы Қабыланова Қарақат және т.б. оқырмандарымыз қатысып, Жұбанның рухты өлеңдерін оқудан белсенділік танытты.

«Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген,
Жөргегімде таныстым мұң тілім
ен. Жылағанда жүрегімнен
күн тұтылып, Қуанғанда
күлкімнен түн түрілген», - деп жырлаған Жұбан ақынның әдебиетке қосқан еңбегі өлшеусіз. Бір ұлттың атынан әнұранға пара-пар поэма жазған, ең алдымен ақындығымен, азаматтығымен, қайсарлығымен талайды тәнті еткен, көзінің тірісінде – ақ қазақ өлеңінің жыр-дариясы атанған ақын ол - Жұбан Молдағалиев.

Ақынның сөзіне жазылған «Абзал ана», «Еділ-Жайық», «Қазақстан», «Мен-Қазақпын» сынды әндері бар. Осы әндердің әрқайсысы «жүрегі қазақ деп соққан» әрбір азамат үшін ыстық болары сөзсіз. «Ана» әні алғаш біздер Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы шығарған «Тақиялы періште» фильмінен естіген болатынбыз. Бұл ән қарымды қаламгер Жұбан Молдағалиев пен композитор Александр

Зацепиннің шоқтығы биік туындысы болатын. «Абзал ана» әнін алғаш әнші, Қазақстанның халық әртісі Зейнеп Қойшыбаева орындаған болатын.

«Қазақ рухының қыраны» атанған Жұбан ақынның Туған жерге, елге деген махабатын дәріптейтін өлеңдері де өте көп. Солардың ішінде «Қазақстан» әнінің музыкасын ҚР-ның халық әртісі Алтынбек Қоразбаев жазса, жастар арасындағы кең танымалдыққа ие болған «Мен-Қазақпын» әнін әнші Ерболат Құдайбергенов заманауи бағытта жазып шығарды. Бұл әндердің әрқайсысы қазақ жастарына ерекше рух беріп, отанына деген сүйіспеншілігін артыра түсері сөзсіз. «Қазақ өлеңінің жырдариясы» атанған Ж.Молдағалиевтің шығармашылық жолын шыңдай түскен тағы бір музыкалық туындысы, әрине баршамызға танымал композитор Илья Жақановтың «Еділ-Жайық» әні еді.

1986 жылғы Желтоқсан оқиғалары тұсында Жұбан аға қазақ жастарының ұлтын сүйгені үшін жеген таяғына қатты жәбірленіп сөйледі. Оның «Мұндай қорлықты көргенше, кеше Отан соғыс майданында өліп кеткенімнің өзі артық еді», - деп қайғырып, ұзақ өмір сүре алған жоқ. Ақын өмірден 1988 қазанда жылы дүниеден өтті.

Жұбан Молдағалиев өмірінің соңғы сәтіне дейін ЕЛІМ, ЖЕРІМ, ҰЛТЫМ деген ауыр жүкті арқалап, өмір мұхитынан жүзіп өтіп, оларды МӘҢГІЛІК ЕЛІГЕ жеткізуді армандаған мақсаты орындалып, Байтақ Елімізді әлем таныды. Лайым солай болғай!

**Т.ТІЛЕУЛЕСОВ,
С.Бәйішев атындағы
Ақтөбе облыстық
әмбебап ғылыми
кітапханасының
қызметкері.**

ҒИБРАТТЫ ӘҢГІМЕ

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы Қарағанды облыстық «Әнет Баба» мешітінің наиб имамы Темірханов Асылхан Нұртайұлымен «Дін ислам – дінгегім» атты сұхбат тікелей эфирде жүргізілді.

Сұхбат барысында бүгінгі таңда халық тарапынан дінге байланысты жие қойлатын (намазға жығылғым келеді, қалай бастаймын, жол жүргенде намазды қалай оқу керек?..) сұрақтарға жауап бере отырып, пандемия кезінде газет-журналдар арқылы, телевидение мен әлеуметтік желіні пайдаланып, жат ағымның жетегінде кеткен жастарды оңалту жұмыстарымен айналысып, насихат жұмыстарының оң нәтеже беріп жатқанын да атап өтті.

Карантин кезінде әлеуметтік желіде көп талғыға түскен Құрбан айт мерекесіне орай онлайн құрбандық шалу мәселесіне байланысты, бұның бәрі адамнан адамға індеттің тез таралып кетпеуіне, ниетпен берген садақа қабыл болатынын айтты. Қазақтың салт-дәстүріне сай келе бермейтін жастардың сақал өсіріп, киім кию үлгісі де сөз болды. Сақал өсіру – имандылықтық алғы шарты емесіне тоқталып, адамның көркем мінезді болуын хадис арқылы баяндап берді. Сөз соңында жастарымызға өтірік айтпайтын, өз ісіне тиянақты, жауапты, арам ойы жоқ, сөзіне берік, жасағанын міндетсінбейтін ұрпақтың өсіп-өнуіне тілектестігін білдіріп, адам мағыналы өмір сүруі үшін қазақтың ұлы ойшылдары Абай мен Шәкәрімнің сөздерін мысалға келтіріп, өлеңдерін жатқа айтқан қонағымыз көпшіліктің көңілінен шықты.

Бас редакторы – Гүлдәрі ТӨЛЕУҒАЗЫҚЫЗЫ.

“Қазақ тілі мен әдебиеті” –
ай сайын шығатын республикалық ғылыми-
педагогикалық және әдістемелік журнал.

Құрылтайшы және шығарушы: «Қазақ тілі мен әдебиеті»
және «Ұлағат» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі.

Теріп, беттеген – Айнұр ХАБИДУЛЛАҚЫЗЫ.

Қолжазба қайтарылмайды. Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның көзқарасын білдірмейді.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркеліп, оған 2005 жылдың қыркүйек айының 14-і күні Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы **№6266-ж Куәлігі** берілген.

Басуға 05. 11. 2020 ж. қол қойылды. Пішімі – 84x108 1/32
Офсеттік басылым. Әріп түрі – Times New Roman.

Шартты басылым табағы – 8.0.

Есептік баспа табағы – 7.68. Таралымы – 5000.

Бағасы – келісімді. **ИНДЕКСІ – 75746.**

Мекен-жайымыз: 050009, Алматы қаласы,

И.Каримов көшесі, 123-үй. Қарасай батыр қиылысы.

Бас редактордың қабылдау бөлмесі және
бөлімдер.....268-32-48.

Факс.....243-15-53.

Электрондық пошта: Kazulagat@mail.ru.

Журнал сайты: www.kazhu.kz

Басылатын жері – ИП Әкімбаев

**ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ РЕСПУБЛИКАНСКИЙ
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ ТОВАРИЩЕСТВА С ОГРАНИЧЕННОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ «ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН
ӘДЕБИЕТІ» ЖӘНЕ «ҰЛАҒАТ»**

© «Қазақ тілі мен әдебиеті», №10-11, 2020 ж., 144 бет, Алматы